І

Юра Шикманюк прокинувся з глибокого, важкого сну. Заспаними, підпухлими очима він почав поводити, нагадуючись, де він і що з ним діється.

Довкола було тихо, а сам Юра лежав у глибокім сутінку. Не відразу можна було й пізнати, що се таке довкола нього. Тільки прочунявшися зовсім і вдивившися добре перед себе, він пізнав, що лежить під оборогом, заритий усім тілом у сіні, поринаючи навіть головою в гущавині м’яких, пахучих стебелин. Він підвів голову і зирнув крізь невеличку щілину між острішком оборога і натоптаним у ньому сіном. Крізь щілину видно було шматочок заходового неба, і той шматочок був червоний, як кров.

— Сонце заходить! — пробуркотів Юра. — Саме в добрий час я пробудився. Але то сон твердий був!

І він, усе ще не рушаючися з місця, почав протирати очі, ліниво виймати стебла соломи з вусів, із-за пазухи, і раптом йому пригадалося все, що з ним було вчора й сьогодні і що завело його сюди уверх, далеко від села, на відлюдну поляну і заставило його проспати цілу божу днину, від самого ранку — робучу літню днину, довгу, як гуцульська недоля.

Вчора він був у Косові, ставав до права з Мошком Галапасом (се було таке прозвище, а направду Мошко називався Готтесман) і програв. Іще вчора він хоч про людське око був господарем, властителем хати і грунту отам унизу над Черемошем — маленької хати і трьох прутів грунту, — а все-таки мав щось, мав де притулити голову. А бодай так могло здаватися збоку. А сьогодні він не має нічого, крім того, що на собі, крім отсього старого сардака, широкого череса та важкої керманицької сокири за чересом. Навіть отся полянка, і отсей оборіг, і

отсе сіно, де він лежить,— усе чуже, і він заліз сюди крадькома, зарився в сіно, ховаючись від людського ока, і дожидає, поки зовсім смеркнеться, щоб аж тоді встати зі свойого леговища і йти вниз, у село, і зробити те, задля чого він учора ніччю верхами та лісовими стежками причвалав сюди з Косова.

Йому не лишилося нічого на світі, і він не бачить перед собою ніякої мети життя. Він удівець — жінка вмерла два роки тому, і з нею розбилося все його життя. У нього був один син, уже давно жонатий і відділений; Юра дав йому п’ять прутів поля, дещо маржини, хату й обійстя, а собі лишив ще три прути край села, поклав там хатчину і доживав свойого віку з жінкою. Гей, доки жила небіжка, доти ще було сяк-так. Старим багато не треба. Юра заробляв у бутинах*, то ходячи з дарабами* до Кут,— стара поралася коло хати, і все йшло добре. І син, і невістка, і їх діти часто навідували їх, доглядали, допомагали не раз у роботі, хоч не без того було, щоб і самі не покористувалися від старих чи то зайвим крейцаром, чи хлібом, чи молоком. Звичайно, старим багато не треба, а у сина дрібні діти, а хазяйство невеличке.

Та коли вмерла стара, все якось урвалося, мов з батога тріснув. Юра почув себе одиноким і безутішним у своїй малій хатчині. Всюди йому чогось не ставало, з кождого кута зівала на нього пустка, кожда найменша річ у хаті й на обійсті "давала йому пуду!" Не те, щоб він боявся, щоб "небіжка навідувалася вночі"... Юра твердо вірив, що се можливе, і бажав сього навіть, але ні, вона не навідувалася. Він — не можна сказати, щоб любив її за життя — говорив із нею часто з фуком, не раз і побивав, а вона хоч не руками, то язиком часто допікала йому до живих печінок. Та проте він привик до неї так, як до темної та тісної хатчини, до твердої постелі, до витертого, старенького сардака або до тої сокири, що від тридцятьох літ своїм глоговим топорищем мозолила йому руки. А тепер її не стало — і він нараз почув довкола себе: порожнечу, в його житті виломилася велика щерба, і крізь ту щербу, мов вода з бербениці крізь шпару, втекло все те, чим жив він досі, держався на світі.

— Що ж, сараку Василю,— мовив він до свойого сина по похороні старої,— нема нашої мами. Що будім робити?

Він мав на думці себе самого, бо знав, що у Василя своя хата, а в ній жінка й діти і що Василь зі смертю матері не стратив нічого.

— Що ж, неню,— відповів Василь,— божа воля. Дай їм боже царство небесне, а нам, живим, прожити, доки бог позволить.

— Та тобі то так,— мовив Юра,— але мені!

Він хитав головою, не знаходячи слів на виявлення того, що, мов колінами, натолочувало його серце.

— Та ви, неню, не журіться! — якось мляво потішав Василь. — Адже ви ще не самі на світі. В селі — не в лісі, люди не звірі. А ми, славити бога, також не за горами.

— Так, синку, так,— мовив Юра. — І я то не раз мовлю, що не треба журитися, гріх бога гнівити. Та що, коли та жура обгорнула мене, як кожух узимі, сама мене держить і не попускаєся. Чи я в хаті, чи на обійстю, чи на ріці,— вона все зо мною.

— Ви би, неню, перебралися до нас. Вам гляба самому жити. Вас нуда доточить. У нас, серед дітей, вам буде веселіше.

— Добре, синку, мовиш. Я й сам так думав, але не смів тобі се казати.

Юра стрепенувся, лежачи в сіні та згадуючи той час, який він прожив у синовій хаті. Його губи віддулися, лице зморщилось, мов від якоїсь дуже квасної або пекучої страви. Гей, зазнав же він лихої години за ті три місяці, що вибув у своїх рідних! Син ще як син, зразу навіть дуже впадав коло батька, який обіцяв йому віддати на вжиток своє

поле, а при своїй смерті записати його найстаршій унучечці. Але невістка зараз від першого дня не злюбила старого. Він їй заважав на кождім кроці, смітив у хаті, стогнав уночі крізь сон і будив дітей, марнував гроші, ним самим зароблені, не хотів бавити її дітей. Далі-далі дійшло до того, що неньо дарма хліб їсть, та й то їсть багато, що він сварливий та впертий, що з ним не можна витримати в хаті. Василеві жінка раз у раз товкла, що він без потреби запросив батька до себе, що старий житиме ще бог зна доки, що у них і без нього тісно в хаті, що свойого поля батько, вмираючи, й так не забере з собою до гробу,— значить, чи сяк, чи так, а воно спаде на них.

— Дурна ти,— гримав на неї Василь,— ану ж запише на церков або продасть? А у нас діточок, богу дякувати, більше, як тих прутів: прийдеться ділити, то й по одному не стане. Татова пайка дуже би нам придалася.

— Ну, то кажи йому, нехай запише їх тобі зараз. А то держи старого в хаті, бог знає доки, а йому наостатку сяде муха на ніс, одуріє та й таки запише кому іншому або продасть і прогайнує, а ти станеш як дурень.

Василь зразу опинався, але жінчині докази таки почали промовляти до його розуму. При тім ненастанна хатня гризня, яку піддержувала жінка, дражнила і його, і не без того було, щоб і він не раз не буркнув на батька або іншим способом не дав йому пізнати свойого незадоволення. Тимто й не диво, що, коли раз син заговорив з батьком про запис решти поля, сей накинувся на нього з докорами:

— Так, синку, так! Добра твоя рада. Віддай, діду, бук, най тебе пси рвуть! Добре кажеш. Запиши нам решту того, що маєш, а ми тоді сядемо тобі на карк. О, ні, небоже! Ще я не зсунувся з глузду. По моїй смерті — добре, буде все твоє, коли будеш шанувати мене. Але мусиш, небоже, троха вкоськати свою жінку. Я ще, богу дякувати, не сліпий, не каліка, задармо вашого хліба не їм і хотів би дожити свого віку в спокої. Я з небіжкою, твоєю мамою, вік звікував, трафлялося зле й добре, а такого пекла, як у твоїй хаті, я не зазнав ніколи. Кажу тобі, небоже, що

то мені не подобаєся. Я такому не звик терпіти. Не схочете шанувати мене, я собі знайду світа й без вас, притулюся між чужими людьми. Аде тоді вже, небоже, не нарікай на мене, коли по моїй сметрі ані не понюхаєш із моєї праці нічого.

Може, Юра думав своєю погрозою налякати невістку; може, й Василь думав те саме, передаючи жінці батькову відповідь. Але Василиха була не з тих.

— Я так і знала! Я так і знала! — верещала вона. — Він то собі наперед уложив: ми його будемо держати, годувати та обпирати, а він буде тут вередувати та вислугуватися нами, а потім покаже нам фігу. Але ні, не діжде того, старцунище! Я його й на очі не хочу бачити! Зараз нехай мені забираєся з хати! Зараз мені геть, аби й духом його тут не пахло!

Даремні були уговкування, навіть погрози Василеві, Жінка мов одуріла і не спочила дотн, доки не викидала батькового манаття геть за ворота і не загрозила йому сокирою в разі, якби хотів показатися в її хаті. Завзята була невістка — недаром походила з багацького "фудульного" роду і хвалилася тим, що її небіжчик батько три роки був у опришках.

Гірко заплакав старий Юра, вигнаний із синової хати. Він позносив своє манаття назад до своєї хатчини кінець села, що за той час його побуту у сина стояла пусткою, а потім, почувши себе ще більш одиноким і опущеним серед її голих стін, вийшов на подвір’я, замкнув двері і, звісивши голову, потяг шукати потіхи й розради в шинку у Мошка.

Від часу жінчиної смерті Юра частенько заходив до Мошка. Правда, не можна, щоб він і давніше не знав сюди дороги, а все-таки давніше було якось не те. Зайде бувало Юра до шинку, вип’є чарку горілки, купить пачку тютюну, перекинеться кількома словами з Мошком або з деякими знайомими, яких притрафом застане в шинку, та й іде далі за

своїм ділом. Не тягло його сидіти тут, не мав про що балакати з жидом, а про те, щоб він міг коли приятелювати з ним, звіритися перед ним з того, що в нього на серці, Юрі навіть на думку не спадало. Мошко був йому хоч ніби знайомий, "свій жид", але зрештою зовсім байдужний, далекий від його душі й думок.

Самота, що холодними кліщами вхопила його за серце по смерті жінки, почала чимраз частіше гонити його до шинку. Не того, щоб йому хотілося пити, заливати черв’яка горілкою. Юра ніколи не пив надміру, навіть загалом рідко вживав горілки — рідкий чоловік між гуцулами. Але йому любо було посидіти тут, де все вешталися живі люди, чути було їх гомін та вигадки, де люди сиділи спокійно, пили, не кваплячись, говорили, не поспішаючи ні до якого діла. А серед тих людей нараз почало чимраз живіше вирисовуватися в Юровій душі лице Мошка. Немов він уперве, наново пізнав його, немов Мошко нараз повернувся до нього якимсь новим, небаченим досі лицем. Якісь теплі ноти співчуття почув Юра в Мошкових словах, і вони були для його душі тим, чим після літнього гарячого дня буває зимна роса для прагнущої ростини. Найбільше дивувало Юру те, що Мошко зовсім не набивався йому зі своїм співчуттям, не заскакував коло нього, не запобігав його ласки. Він був немов зовсім байдужний, говорив мало, немов знехотя, але Юра тим сильніше відчував у його словах те тепло, ту прихильність, якої ніколи не був би надіявся від Мошка, прозваного в селі Галапасом.

— Що чувати, Юро? — запитував його Мошко звичайно по привітанні.

— У мене, Мошку, лиш тілько чувати,що в вухах шумить.

— Болить вас голова?

— І без болю голови шумить. Моя біда в дуди грає.

— Не треба собі того до голови брати, Юро,— лагідно говорив Мошко. — Гріх так убиватися за помершими.

— Та хіба я... А господи! — якось немов захлипуючись, скрикував Юра. — Таже я то знаю: помершим дай, боже, царство небесне. Але що мені живому робити? Так, як би мені хто перед очима світ на гудз зав’язав. Не чуюся ні в силі, ні в охоті ні до чого. Так мені здається, що якби хто мене різав, то би кров не текла.

— Бог ласкав, Юро! Треба то перемагати. Життя має своє право. То вам туск серця ймився, я то знаю. І у мене таке було, як мене були до війська взяли. Хоч руки на себе наложи! Туск — то страшна річ. Я гадаю, що вам би найліпше було перемінити місце. У вашій хаті все вам нагадує небіжку.

— Все мені пусткою смердить, Мошку! Ані вдень робити, ані вночі заснути не можу.

— Конче переберіться десь у іншу хату, бодай на якийсь час.

— Син мене до себе кличе.

— Гм, — мовив Мошко та й уривав. А Юра також мовчав, а випивши чарку горілки, сідав за столом і мовчки слухав, що говорили люди в коршмі, іноді потакував і вмішувався в розмову, а іноді сидів зовсім мовчки. А як нікого не було в шинку, Юра сідав при відчиненім вікні, або на сінешнім порозі, або на призьбі перед коршмою, глядів на дорогу, що йшла поперед самими дверима, числив прохожих, що йшли дорогою, проводжав очима верхових або возових проїжджих аж геть до закрута, де вони ховалися за стрімкою скалою, або, коли на дорозі було пусто, впирав очі в широкий, шумний Черемош, що здоровенною гадюкою закручувався зараз за дорогою по широкім зарінку, розливався насамперед широким бродом, а далі, проти самої коршми, стіснений скісно вбік здорового кам’яною кашицею, звужував свою течію, бився сердито о стіни кашиці, бурлив, та клекотів, та рвався бистро наперед, щоб кільканадцять кроків нижче закрутитися широким виром, розлитися широкою та глибокою кубанею, а ще нижче утворити гучний

запінений гоц, де стіснена прибережними скалами і перегачена дерев’яним язом вода, скажено ревучи, кидалася запіненою лавою на якого півтора метра вниз. Юра не раз цілими годинами німо й непорушно вдивлявся в сей невеличкий, а такий різноманітний закрут Черемошу. Ненастанний поквапний рух води, клекіт та хлюпотання хвиль, гуркіт посуваного ними каміння, підскоки клубків піни, а від часу до часу вид гуцулів і гуцулок, що, підбираючи одіж вище колін, переходили бродом через ріку,— все те якось немов заповняло його порожню душу, увільнювало її від муки власного думання й почування, було любе та розкішне, мов тепла купіль. Мошко в такі хвилини не докучав йому розмовою, не випитував його, не натручувався зі своїми радами, був мов приятель, що онімається доторкнутись до хорого, щоб не вразити його в болюче місце.

Коли одного дня Юра сказав йому, що переходить жити до сина, Мошко не сказав нічого, тільки якось значуче похитав головою.

— Що, гадаєш, що мені зле там буде? — запитав Юра, завваживши се.

— Я нікому злого не бажаю,— відповів Мошко. — А Василь — ваш син. Ви найліпше знаєте його, то й найліпше можете зміркувати, чи вам буде добре.

— Не буду бога гнівити! Василь усе був добра дитина. Та й поміркуй сам: своя кров! До кого ж батькові прихилитися, як не до рідної дитини?

— Ой так-так! Говоріть ви своє! — вмішався в розмову один чужосільний гуцул, що саме відпочивав у коршмі. — Хіба не знаєте, що казали старі люди: "діти, доки малі — мозола голові, а як доростуть, то й хату рознесуть". У батька-матері серце все хилиться до них, але у них воно, брє, куди інше хилиться!

Живучи у сина, Юра рідко бував у Мошка. Раз тому, що Василь жив уверху, якої півмилі від села, то й до Мошка далеко було; а друге тому, що в новій хаті Юра зразу справді почув був ніби нове життя в собі й довкола себе. Але Мошко не спускав його з ока, пильно, хоч усе мов знехотя, розвідував про нього, а здибавши його іноді припадково чи то на дорозі, чи то на ярмарку в Косові, вітався з ним приязно, говорив з ним про всякі посторонні речі, обережно обминаючи зачіпати питання про те, як йому живеться у сина. Юра також не говорив про се нічого, і так вони розходилися.

Аж тепер, викинений невісткою з Василевої хати, він ішов до Мошка, повний жалю й пересердя.

— Ну, що, Юро? Що чувати? — запитав його Мошко по привітанні.

— Та що, нічого! — мовив Юра, сідаючи і ховаючи під покришкою тупої байдужності все гірке й болюче, що клекотіло в його серці.

— Ви вже не у сина? — нараз запитав Мошко.

Юра стрепенувся, мовби хтось зненацька пальцем штиркнув його в око.

— А ти відки знаєш? — огризнувся він якось сердито.

— Що я знаю? — м’яко, як звичайно, відповів Мошко. — Якби я знав, я би вас не питав.

Юра ще хвилю мовчав, ще хвилю боровся з тим гірким, важким та могучим, що клубилось, і вилося, і вертіло в його душі. Та нараз йому не стало сили, і він, закривши лице руками, заридав, захлипав, як дитина, заголосив, як за труною.

— Не пожалували мойого сирітства! Не пошанували сивого волоса, ні! — приговорював він. — Марш, старий, із хати! Задармо хліб їси! Копнули, як собаку! Викинули, як віник охаблений! Ой смертонько моя, чому ти за мене забула? Чому мене не забереш із сього світу, аби-сми їм не заваджав? Та й ще то їх у очі коле, що маю того дрібку поля та й отсю халабуду! Дай нам, старий, се зараз, то можеш сидіти, а ні, то руш, забирайся! Віддай своє остатнє і здайся зовсім на нашу ласку. Вже ми тобі потому живо кінця доїдемо. Зазнаєш розкошів у сина й невістки. Будеш свої пальці гризти, а сльозами запивати.

Він упав на лаву, похилив голову на стіл і довго плакав, хлипаючи і не втираючи сліз, що цюрком лились і капали зі стола. Мошко не говорив нічого, порався коло шинквасу, лише час від часу зітхав важко.

Нараз Юра підняв голову, видивився на нього, потім устав і наблизився, немов якась таємна сила тягла його до Мошка.

— Слухай, Мошку! — мовив Юра.— Ти чоловік письменний. Чи стоїть у ваших книгах що про таке... про таких дітий, що так збиткують свойого рідного вітця? Адже я думаю, що пан біг мусить ховати щось для них... мусить порахувати їм се... мусить — чи як ти кажеш, Мошку?

— У нас, Юро, про таких дітей таке написано, що аж страшно читати,— мовив Мошко. — Але я хотів би вам щось інше сказати.

— Ну, що? Кажи!

— Я так гадаю. Що ми, один з другим грішні люди, будемо над тим міркувати, як там пан біг покарає сей чи той гріх? Пан біг старий господар, він знає, що хто в нього варт і кому що належиться. А ми міркуймо кождий про себе. Адже й на нас без божої волі ніщо не паде. Ну, як упало, то значить, що бог так хотів. Може, ми на таке заслужили? А може, пан біг хоче випробувати нас? Адже знаєте, що залізо кладуть у

вогонь, аби з нього щось викувати. А чоловіка пан біг кладе в нещастя, аби з нього було щось добре. Чи не правду я кажу?

Юра витріщив очі. Він чув не раз подібні слова з уст панотця, але тоді вони не робили на нього ніякого враження; він не розумів, а властиво не приймав їх до своєї душі, бо не відчував їх душею. Та тепер, в устах отсього простого жида, шинкаря Мошки Галапаса, вони вразили його, як щось нечуване і зовсім нове. Він почав вдумуватися в них і зараз почув, як його біль притупив своє вістря і його жалощі стратили своє жало. А Мошко говорив іще довго, все тим самим тоном, беручи приклади із письма святого і з власного життя. Юра випив кілька чарок горілки і сидів у коршмі до вечора. А вечором, коли вже смерклося, Мошко запросив його до вечері, велів постелити йому в ванькирику і лягати спати. Юра опирався — він, відколи жив, не ночував ніколи в коршмі, — та подумавши, що тепер йому треба би знов вертати до своєї пустки і ночувати самому, переміг себе і заночував у Мошка.

Тиждень по тім, у саму неділю, при війті, присяжнім і громадськім писарі Юра зробив з Мошком такий контракт. Мошко обіцявся годувати Юру до самої смерті, шанувати його, як свояка, і по смерті похоронити його як слід по— християнськи, а Юра за те записав йому по смерті свою хату й свої три прути поля. Юра Шикманюк став, як, кажуть гуцули, Мошковим годованцем.

Угода з Мошком була така, що Юра мав жити в своїй хаті, робити, що йому схочеться, або й не робити нічого, а Мошко мав давати йому все удержання, їду, по чарці горілки рано, в полуднє і вечір, топливо взимі. Коли Юра захоче, може ночувати в коршмі; що заробить, чи то в лісі, чи на ріці, то його.

Юра підписав угоду (тобто подержав за перо, бо був неписьменний, і позволив підписати себе при людях) з якоюсь сердитою радістю, як чоловік, що понукає цирульника вирвати йому якнайшвидше болючий зуб.

— Отак! — мовив він. — Так моєму синочкові треба! Нехай знає, як батька шанувати! Нехай собі не острить зуби на батькове добро. Бери, Мошку, бери віднині! Ори, сій, коси, най його зуби болять, най розсядеся з зависті! Я, батько, я йому того зичу за його й його жінки добре серце. Як він мені, так я йому. І ви, люди добрі, будьте свідками! На вашім свідомі все роблю і гадаю, що бог мені кривого слова за се не скаже. Адже сам бог казав, що всохне рука, яка підносилася на батька,— правда, Мошку? Вами свідчуся, люди добрі, що отсей Мошко, бачите, жид, нібито нехрещений, не нашої віри чоловік, а показав мені в моїй біді більше серця, більше приятельства, ніж моя власна кров. За те й записую йому все, що маю. Най має і його діти, най хоч вони згадають добрим словом Юру Шикманюка!

Але сей завзятий настрій Юри проти власного сина швидко змінився. Одно те, що Василь, довідавшися про батьків поступок, не тріс із зависті, не кричав, не плакав, не лаявся, не прибіг ані перепрошати, ані ганьбити батька, а лише махнув рукою,— се вразило Юру, коли йому се переказали сусіди. Якби його син був кричав, плакав та розщибався, він був би почував дику радість; якби син був прибіг до нього з плачем і перепросинами, він був би відіпхнув, вигнав, поганьбив його; але син зовсім не показував по собі нічого, лишився байдужним, і се забило Юрі цвяха в голову. "Що ж то він собі міркує? — думав Юра. — Не жаль йому того добра, що мало бути його, а тепер жидівське? Не сором йому, що батько, замість знайти у нього захист, зробився жидівським годованцем?" Юра не міг придумати ніякої відповіді на сі питання, сам себе силував сердитися на сина, бурчав і проклинав його з його родиною, але робив се якось нещиро; він чув на дні душі жаль за своїм добром, що має перейти в жидівські руки і замість його внучатам дістатися тим пейсатим жиденятам, що раз у раз наповняли коршму й її найближче окруження своїм біганням, криком та шваркотанням. Юра соромився своєї похіпливості, соромився селян, що хоч не показували йому ніякої ворожнечі (поява таких годованців у Гуцульщині, на жаль, дуже часта), то все-таки — і се почував Юра — зробилися супротив нього холодні, байдужні, рідко заговорювали його, а деякі й зовсім обминали його, чинилися, мов не бачать, не пізнають його. А коли кілька

неділь по своїм записі Юра уперве появився в церкві, люди відступалися від нього; на тім місці, де він звичайно стояв, зробилося довкола нього досить широке колесо, в якому він стояв сам, мов виклятий або заражений. І в додатку панотець тої неділі виголосив проповідь про любов до рідної землі і про великий, неспасенний гріх, який стягає на себе всякий, хто легкомисно марнує ту землю, віддає її в чужі, нетрудні руки, зневажаючи сим і кров та піт батьків, дідів і прадідів, що боронили та обробляли сю землю, і кривдячи власне потомство, якому він уймає хліб від рота і замикає спосіб будущого доробку. Юра при тій проповіді стояв, мов на розпечених шинах, зараз по херувимській пісні вийшов із церкви і, не здоровкаючись ні з ким, не обзираючись, затиснувши крисаню на очі, пішов до своєї хати, заперся в ній і, не рушаючися з місця, просидів до самого вечора. Тепер її пустка не разила його; тепер він рад би був сховатися в найглибших лісах, у найтемніших дебрях, аби не бачити ні Мошка з його жиденятами, ні Василя з його жінкою й дітьми, ні того поля, ні тої хати, ні тої дурниці, яку зробив із записом, ні того сорому й жалю, що пік його душу.

Але Юра звільна привикав до свого положення, перемагав у собі все, не ходив у село, ані до церкви, нипав коло своєї хати або йшов на заробіток десь у сусідні села. Доки Мошко був з ним добрий і ласкавий, він не дбав ні про що. Мошко своїм звичайним, спокійно-приязним способом умів усе додати йому відваги й певності і кождого разу підпирав свої докази надпорядковою чаркою горілки. До тих Мошкових доказів та до горілки Юра почав привикати чимраз більше, а коли Мошко нарешті натякнув йому, що він не обов’язаний давати йому більше, як три чарки денно, Юра не змагався і платив за горілку тими грішми, які мав зароблені. Він почав було складати ті зароблені гроші — зразу на кожух, далі задумав зібрати хоч 100 ринських і справити до церкви євангеліє за душу небіжки жінки. Але привичка до горілки почала звільна перемагати його постанови, і з зароблених та зложених грошей капало чимраз більше в Мошкову кишеню. І поки капало, Мошко був добрий та ласкавий, потішав Юру в його гризоті, картав тих гуцулів, що виявляли йому маловаження або нехіть, картав навіть Юрового сина

за погане поводження з батьком, і Юра почував себе мов за високим, густим плотом, у безпечному захисті й опіці.

Тільки здоров’я його почало щось не статкувати. Проживши 67 літ, він досі не зазнав слабості, крім декількох, ран на своєму тілі, одержаних чи то при небезпечній лісовій роботі, чи в коршемних бійках. А тепер — не знати, чи від гризоти, чи від Мошкової горілки, чи від чого іншого,— з ним почало робитися щось недобре. Йому відхотілося їсти, в голові шуміло, в горлі пекла вічна згага, руки й ноги тряслися, сон його не брався, а як часом було засне на хвилину, то його мучать такі страшні та "жєсні" сни, яких він перед тим не видав ніколи і після яких звичайно прокидався напруго, з криком, весь облитий холодним потом. Він весь згорбився, зробився блідий і майже жовтий, його зовсім покинула охота до праці, і він звичайно цілими днями сидів на призьбі своєї хатчини, та слухав шуму в своїх вухах, та тупо, безучасно дивився, як Мошкові діти бігали по його подвір’ї, поралися в його загороді, а Мошкові наймити та наймички робили на його полі.

Одного літнього дня, коли він отак сидів та туманів на своїй призьбі, перед ним неначе вродився його син Василь.

— Йик ночували, дєдю? — промовив він, цілуючи батька в руку.

Юра дивився на нього витріщеними очима і не знав, що відповісти.

— Госпідку любий, як ви виглядаєте, дєдику! — скрикнув Василь. — Ви хорували?

— Хоч би був і вмер, то ти би, певно, не був довідався до мене! — з гірким докором мовив Юра.

— Що ж, дєдю, ви розсердилися на мене, покинули нас, то як би я смів докучати вам? Та й то, якби ви, не дай, боже, хорували, то я би... Але я не чув нічого... Адже ви ще в неділю були в Жаб’ю...

— Ну, а чого ж тепер приходиш?

— Та нічого, дєдику. Таки мені стужилося за вами. Госпідку милосердний, таже ви мені родич! Таже мене бог буде карати...

— А буде, певно, що буде за твоє добре серце до мене. Тепер ти мені й дєдику, й се, й те, а що було торік?

Від часу, як Юра розстався з сином і записався Мошкові, минув уже рік з окладом. Василь стояв перед батьком і не зводив з нього очей.

— Торік, дєдику? Хіба ж я вам сказав коли півслова непоштивого та прикрого?

— Та що з того, що ти не казав, а твоя жінка говорила за тебе й за себе.

— Що ж, я жінці язика не зав’яжу, яку її бог сотворив, така є. Але у неї, дєдику, душа ліпша, як її язик. Ви то самі знаєте, кривди вона вам не зробила ніколи, тілько що тим язичищом молола. Ну, та дістала вже вона за своє...

— Ну, то що? — закинув нараз Юра, спідлоба позираючи на сина і відповідаючи більше на своє власне внутрішнє запитання, ніж на Василеве. — Гадаєш, що мене тепер знов завабиш до себе? Ні, небоже! Я вже стара ворона! На полову мене не завабиш. Та й нащо я тобі тепер потрібний? Адже знаєш, хату й грунтець я записав Мошкові, більше не маю що роздавати, а голіруч я вам непотрібний.

— Ні, дєдику,— мовив спокійно Василь,— я на ваш грунт не зазіхаю, ані вас до себе силувати не хочу. Робіть, як знаєте, як вам ліпше. Але я мав би до вас одно запитання.

— А що таке?

— Що з вами дієся? Чи ви нездорові? Виглядаєте, як з хреста зняті.

— А що, літа приходять. Старість не радість.

— Торік ви ще не такі були. Чи, може, де здвигалися при роботі, або перемерзли, або що?

— А хто знає! Я не тямлю,— нерадо буркнув Юра.

— Знаєте, дєдику, там по селу всіляке говорять, а я слухаю, і в мене серце краєся. Адже ви мені тато, я ваша дитина, я повинен дбати за вас на старість.

— О, гарно дбаєш! Бодай і твої діти так дбали за тебе! — з пересердям крикнув Юра.

— Не кленіть, дєдику, хоч я й не заслужив нічого ліпшого. Але скажіть по правді, відколи се з вами поробилося?

— Та що таке? Що поробилося? Нічого зо мною не поробилося! — сердився Юра.

— Та тут уже сердьтеся не сердьтеся, а що живі очі видять. Та й люди скрізь по селі говорять...

Василь зам’явся.

— Ну, що говорять? — спитав Юра.

Василь оглянувся, а потім, сідаючи на призьбі поруч батька і нахиляючися ротом близько його вуха, мовив полушептом:

— Що Мошко задає вам якоїсь трутки в горівці.

Юра поблід, як труп, схопився з призьби, затремтів усім тілом і знов сів на своє місце. Він не міг стояти на ногах, у його грудях щось клубилося й душило його в горлі.

— Що ти кажеш? — промовив він ледве чутно.

— Те, що чуєте. Десь одна наймичка підгледіла Мошка вночі, як сипав із якоїсь флящини якісь кроплі до тої фляшки, в якій держить для вас горівку і з якої не дає нікому, крім вас.

Настала важка мовчанка. Юра чув, як щось стискає його за серце. В ухах у нього шуміло, мов чотири вітряки. Серце товклося прискорено, аж боляче в грудях. Ціле тіло дрижало.

— Я би вас одно просив, дєдику,— мовив далі Василь. — Я зладжу візок, сідайте, поїдемо до Жаб’я до дофторя. Най вас огляне, скажете йому, як вам є,— що він на се повість.

Юра пристав на се. Поїхали. Лікар, старий практик, лиш глипнув на Юру і буркнув:

— П’єш?

— Та бог має що та й за що пити, панчику пишний! — мовив Юра, кланяючись.

— А чого ж приходиш?

— Та то не я, то от син...

— А йому що?

— Та йому, богу дякувати, нічого, він лише задлі мене.

— Задлі тебе? А то як?

Тут Василь виступив наперед, поклонився і почав говорити, що чув у селі.

— Слухай, хло! — мовив сердито лікар. — Ти мені харамана не гни! Знаєш, то кримінальна справа, якби показалося се правдою. Присягнеш на те?

— Та госпідку! — мовив переляканий Василь. — Я сам при тім не був, видіти не видів, то як мені присягати?

— А ті, що тобі се говорили, присягнуть?

— Або я знаю? Присяга — страшна річ. Хто сам на очі не видів...

Лікар довго оглядав Юру, велів йому роздягтись, навіть сорочку скинути, клав його на лавці, обертав на різні боки, стукав у груди і в плечі, оглядав язик, розпитував і крутив головою, бурчав та плював, а далі велів дати собі ринського і відіслав Юру додому.

— Стидайся, старий! Маєш сина, маєш унуків, а записуєш себе жидові! Зараз верни до сина, з жидом не заходи собі більше, його страви не їдж, його горівки не пий, а заживай оте лікарство, що я тобі запишу. А за тиждень прийди знов.

Юра послухав, не говорячи Мошкові ані слова, перебрався до сина, але за тиждень, ані за місяць до лікаря не ходив. Він заживав лікарство, чув, що йому ліпше, руки й коліна перестали трястися, а йти до лікаря то знов треба наслухатися проповіді та й заплатити хоч корону. Пошкодував грошей.

Мошко також приняв Юрові переносини зовсім спокійно. Не ходив за ним, не розпитував, не переказував, але кілька день по його відході

зробив із його хати хлівець на свої телята, збирав із поля, косив сіно і господарював на Юровім полі, як на своїм. А восени почали Василь і невістка намовляти Юру, аби розв’язався з жидом. "Обчисліться при людях, що видав на вас, зверніть йому, а грунтець і хату нехай віддасть". Юра пішов з тим до Мошка, але сей чемненько відповів йому, що він уже подав до суду, аби грунт і хату записано на його власність.

— Ба, а се по-якому?

— Ви мені записали, Юро.

— Я тобі? Але ж аж по моїй смерті. А поки я жию, то я своїй дідизні пан.

— А мій кошт, що я видав на вас?

— Я тобі зверну.

— Що ви мені будете звертати? Я вам не зичив. Я давав на рахунок грунту і видав більше, ніж той грунт варт.

— Мошку, що ти говориш? — скрикнув Юра, мов ужалений.

— А ви що собі гадаєте?

Перемовилися Юра з Мошком кількома острішими словами. Вибіг Юра з коршми і побіг до писаря, дав йому "баночку" і просив написати до суду на Мошка. Писар скаргу написав і вислав. Минала осінь. Жид зібрав з Юрового поля, виорав коло хати під огородину, переробив хату на стайню. Минула зима, минула весна. Жид почав орати на Юровім грунті. Юра з Василем зігнали жидових робітників зі свого поля. Жид вивів провізорію і виграв, Юру засудили на 10 банок коштів. Минуло ще пару місяців. Нарешті Юра діждався терміну в суді на свій позов. Станув Юра в суді, станув і Мошко. Розповів Юра всю справу, але промовчав про

свою слабість та про чутку, що його Мошко потроху труїв, промовчав, бо боявся, що се кримінальна справа, а йому веліли би присягати. Мошка потвердив Юрові зізнання, показав контракт, легалізований у нотарія, показав рахунок того, що видав протягом року на удержання Юри, і показалося, що він видав ще більше, ніж варт був той грунт з хатою. Судія не входив ближче в розбір рахунку, не придивлявся, чи по правді оцінено Юрів грунт, йому досить було, що на однім і на другім документі була громадська печатка та підписи війта, присяжних і таксаторів. Даремно Юра божився, що Мошко не видав на його удержання й десятої часті того, що тут зараховано, що його грунт варт учетверо більше, ніж його оціновано. Суддя признав Юрову скаргу неоправданою і відіслав його, коли хоче, до дальшого процесу. Юра вийшов із суду розбитий, зломаний. Його син узявся потішати його.

— Ви, дєдику, не журіться. Що то значить косівський суд? Оввa! Ми ще до Коломиї ходімо, а як там не знайдемо правди, то й до самого Львова, навіть до самого цісаря трафимо. Впадемо перед ним на коліна і все розповімо. Най цісар знає, як тут пани судять!

Юра хитав лише головою і не відповідав нічого. Де вже йому до Львова та до цісаря! Е, якби у нього давня сила! А тепер він старий, гостець по костях ходить. А Мошко має всюди плечі. Він багатир, надрав з гуцулів і не дбає. За ним адукати, за ним судії потягнуть, а за бідним гуцулом хто? Адже в Мошка таких самих годованців, як він був, ще тепер три в селі, а ось перед місяцем один умер, та й то не такий харлак, як він, а багатир на все село. Самої полонини за день не обійдеш! І все то тепер Мошкове. Що Юрі мірятися з Мошком!

— Знаєш що, синку,— мовив Юра до Василя, коли вони по нещасній розправі зайшли до шинку і поснідали. — їдь ти собі з богом додому, а я піду до Коломиї.

— Самі підете?

— А що ж! Пошукаю й собі адуката. Там, кажуть, є така щира душа. Допитаюся до нього.

Василь не догадувався, що в Юри зовсім не адукат на думці, повірив батькові, лишив його й поїхав додому. А Юра, проблукавши до вечора по Косові, над вечором вибрався з міста в той бік, як до Пистиня. Кілька знайомих гуцулів, що вертали з Коломиї, здибали його за містом на горбі коло каплиці, побалакали з ним, розпитали, куди й за чим іде. Юра все розповів їм. Але, дійшовши до лісу, коли зачало смеркатися, скрутив управоруч, лінією вниз, на Старий Косів та Монастирське, перехопився, ніким не спостережений, на противний верх і верхами, знайомими плаями та стежками, оминаючи людські оселі, зимарки та дороги, де можна було надіятися людей, поспішав до свойого села. Не спочиваючи ані хвилі, він над ранком опинився на версі, відки видно було його село. Тут, вишукавши на одній полянці оборіг з торішнім сіном, виліз на нього, зарився в сіно і, перекусивши та випивши горілки, заснув після тяжкої втоми і проспав увесь день.

II

Смеркалося. Кровава заграва, що, розітлівшися на заході, обхопила була все небо, починала звільна погасати, бліднути, зразу на сході, потім на середині неба, і лиш де-де огнистими платами висіла на хмарах та палала пурпуровою пожежею на снігових шпилях далекої Чорногори. Відтам потягало холодним вітром. Віковічні смереки від часу до часу вибухали голосним шумом, мов прокидалися з тужливої полудрімоти, і, неначе величезні птахи, напруго шелестіли всім пір’ям, зриваючися до лету: се одна-друга хвиля полонинського буйного вітру, що тяг горою понад верхами, впадала вниз і вривалася в їх темну гущавину.

Юра йшов довгий час верхом, плаєм, лишаючи село по лівій руці. Він уважно роззирався довкола. Черемош, що гадюкою вився здовж села, щез уже під густим завоєм мряки, білої, як молоко, і гладкої, як простелене полотно. Із хат, розкинених по верхах та збоччях гір, вився клубами дим, але голосів ніяких із них не було чути — вони були далеко

від Юри. В селі видно було декуди світло. Нараз із одного верху затужила голосна трембіта; з другого верху їй відповіла друга; у Юри мороз пішов поза плечима. Перша трембіта заголосила знов — аж надто добре звісну йому мелодію — знак, що там, де трублять, у тій хаті хтось умер. Юра напружив зір і слух, щоб зміркувати, де се. Він зупинився на хвилю, слухав, а потім покивав головою.

— А-йи, а-йи! Не як, лиш так, що Олекса Пилип’юк. Мусить так, що він умер. Мошків годованець. Другий до місяця. І так само з ним було, як зо мною. Здоров чоловік був, а нараз ноги під ним почали дилькотіти, голова трястися, пам’ять його покинула, їсти відхотілося. Зовсім так, як мені. А-йи, певно, що се вже йому вічну пам’ять трембітають.

Він обхопив рукою топорець за своїм поясом і пустився йти далі. Звернув наліво, на стежку, що вела до села, і, роззираючись уважно, аби не здибати нікого, гуторив сам до себе:

— Нема старшої ради, нема! Вже як-сми наважився, так мусю зробити. То людоїд, не чоловік. За такого й гріха не буду мав. А втім, що? Нехай мене карають, нехай вішають! Хіба мені жаль життя? Що воно варто? Тепер як мене нетрудний обдер із усього! Але я помстюся! За своє й за людське! Досить нажерся, досить накривдився. Я більшу штуку вдам, як пани. Я покараю такого, що його їх кара не досягає. Я буду для нього карою божою. Нехай інші каються, на нього дивлячись.

Стежка скрутила в ялівцеві та смерекові корчі, серед яких де-де здіймалися вгору великі смереки, останки колишнього могутнього лісу. Ті корчі в слабому сумерку пізнього вечора лежали на збоччі гори, мов здоровий плат чорного сукна. Юра поринув у них, мов малесенька комашка в мохнатому пуху. Він ішов звільна, щупаючи перед собою стежку костуром та ногами, обутими в шкіряні постоли. По якімось часі корчі минулися і стежка вибігла на сіножать та тяглася нею понад глибоке, дуже сточисте провалля, на якого дні грізно шумів невеличкий гірський потік. Його шум та гуркіт ішов, бачилось, десь із-під землі, бо ані потоку, ані дна провалля, заваленого густою пітьмою, не було з гори

видно. Юра йшов неначе вузенькою кладкою, завішеною між темним, ще лиш декуди рум’янцем відтіненим небом і далеко темнішою безоднею. Він тепер розмахував костуром і не переставав додавати собі духу.

— Ні, не буду мав гріха! Бог мене простить. Я не йду для рабунку. Я не хочу його ані остілько, що палець завинути. Борони мене боже! Я лише за свою й людську кривду. Адже, ади, труїть людей хрещених, як мухи! Живі очі видять, що труїть. Хіба ж Пилип’юкові було вмирати? Або Герасим’юкові? Господи, таже то арідник, не чоловік! То луципер якийсь! І ади, яким іще добрим чиниться! Гадав би хто: от людяний жид! Але вже чинися, не чинися — понині того стало! Як бог на небі, а я ось тут, так за півгодини буде по тобі! Аус, Мошку! Молися богу, нехай тебе там милує, а тут твоє не життя більше. Я з тобою по судах тягатися не буду. Ані до Коломиї, ані до Львова, ані до цісаря. Запізву тебе до старшого судії і до старшого цісаря. До того, що над усіми нами судія і цісар. Там станемо оба, там будемо правдатися. Там не поможуть ані печатки громадські, ані свідки, ані адукати. Там, сараку, всьо ясно буде, як на долоні. Там відразу буде видно, хто кого кривдив!

І він ішов, стискаючи в мозолистій руці обух свойого топірця.

Йшов і не бачив, як по обох його боках, невідступно крок у крок із ним, ішли два велетні, вищі головами над смереки, а незримі смертним очам. Він говорив сам до себе, інколи в думці, інколи півголосом, а не чув розмови своїх таємних невідступних товаришів. Один із них був білий, другий чорний; одного голос був сумний, жалісний, мов голос сопілки, загублений серед непроглядної, безлюдної полонини, а голос другого був хрипливий, насмішливий, брутальний та зневажливий.

Чорний демон. А що, розумієш тепер, до чого воно йде?

Білий. Давно зрозумів; болить моя душа.

Чорний. І віриш, що не потрафиш відвернути сього чоловіка від його наміру?

Білий. Вірю в ласку й доброту того, хто сотворив його й мене.

Чорний. Тхе! Се не відповідь на моє питання. Ховаєшся за творця, щоб не признатися до своєї слабості.

Білий. Моя слабість з його волі. Так само, як твоя хвилева перемога.

Чорний. Не плети дурниць! Моя перемога! В чім вона? Чи я боровся за неї? Чи я силкувався ловити сю душу в свої сіті? Скажи сам. Будь щирий і признай, що моя сила, моя, як кажеш, перемога — се властиво лише логіка життя, його обставин і подій, що се така сама елементарна сила, як те, що сонце сходить і заходить, що по літі наступає осінь, що звір їсть звіра або ростину. Я тут не борець, не переможець, а тілько інтелігентний свідок, математик, що підводить суму, та іноді — га-га-га! — tertius gaudens*...

Білий. Твоя об’єктивність у тім процесі така сама брехня, як і інші твої щирі признання. Ти так, як той грач, що від часу до часу кидає вольти, щоб підправити своє щастя, а все божиться, що грає зовсім справедливо.

Чорний. Га-га-га! Як ти се підглядів? Що ж, грача, за яким добачать кидання вольт або викидають із гри,— а ти сього не можеш зробити зо мною...

Білий. В премудрій економії творця ти потрібний, та його шляхи темні перед нами так само, як і перед очима смертних.

Чорний. Ну-ну! Не мучся імпонувати мені темними фразами. Дещо троха тих темних шляхів ми таки розуміємо. За стілько міліонів літ навчились бачити дещо далі свойого носа. А коли ти не навчився, то тим

гірше для тебе. А на творця вини своєї недотепності не скидай. Отже, синоньку, вертаючи до твойого порівняння з фальшивим грачем... Чи моя гра вірна, чи фальшива, але се одно певне — усунути мене з сеї віковічної гри за людські душі ти не можеш. Ані сам від неї втекти не можеш.

Білий. Не моя воля.

Чорний. Та й сором був би вам, правда? Ну, але, маючи те переконання, що я граю фальшиво,— тобі лишається...

Білий. Лиш одно...

Чорний. Лиш одно? Я думав, що лиш двоє.

Білий. Дивитися фальшивому грачеві на пальці і демаскувати його вольти.

Чорний. Або — га-га-га! — пробувати й собі іноді кинути невеличку вольту, щоб поправити щастя на свою користь. Що? Не добре я кажу? Адже клин клином вибивають.

Білий. Се не в моїй удачі.

Чорний. Кажи краще: не моя голова в тім.

Білий. І нема потреби. Бо неправда твоя, що сума життєвих сил і подій усе верне на твою користь. Неправда, що, сумуючи ті явища життя, ти являєшся tertius gaudens. Ти вмієш сумувати лише часткові явища і підводити лише часткові суми, але сума сум, великий інтеграл безконечного диференційного рахунку життєвого невідомий тобі. Тим-то твої радощі короткі, а твої побіди дуже куцоногі.

Чорний. А все-таки в тебе болить душа, дивлячись на них.

Білий. Болить, бо й я слабий твір, бо й мій обрій обмежений, бо й мені велено боротися зі злом у його дрібних І найдрібніших об’явах, а кінцеву побіду чи кінцеве рішення боротьби полишив для себе той, що держить у руках усі почини й усі кінці.

Чорний. Держить або й не держить. Ну, та не про те річ. А про те, чому ж не борешся з тим, що ти називаєш злом і що я в отсьому випадку називаю лише простою консеквенцією всього попереднього? Коли вона тобі видається злою, грішною, болючою, то ну-ко, поборись із нею! Як хочеш! Ввійди в душу сього чоловіка і здуси в ній сю пристрасть, що володіє нею!

Білий. Я не бог.

Чорний. Або збуди в його серці які інші почуття, щоб відвернули його від сього наміру.

Білий. Я вже пробував се зробити і ще попробую, як буде відповідна хвиля.

Чорний. Або промов йому до розуму! Скажи йому, що Мошків шинок при самій дорозі і що, лише він допуститься злочину, його зараз і зловлять.

Білий. Се його не відверне. Я вже бачу наперед, що він, сповнивши злочин, або й зовсім не буде ховатися, або сховається так нехитро, що його зараз же знайдуть і він при першому допиті признається до всього.

Чорний. А може, скажеш йому, що в коршмі якраз у ту пору ночуватиме судія з Косова, той сам, що засудив його вчора.

Білий. Думаю, що він був би в стані піти й тою самою сокирою розрубати голову й судії.

Чорний. Невже думаєш? Ей, у такім разі була би гарна справа! Варто, щоб я сим покористувався! Бачиш, я немов прочував, що з сеї поїздки пана судії може вийти щось доброго для мене, і, хоча він їхав до Жаб’я і мав намір аж там заночувати, я зламав йому колесо перед Мошковою коршмою і змусив заночувати тут. От се буде гарно! Надмухаю сього Юру добре, а як Мошко застогне під ударами його барди, розбуджу пана судію і пхну його до шинкової кімнати... Будуть два гриби в борщ. Спасибі тобі, синку, за добрий натяк.

Білий. Ну, а що, як ти помиляєшся в своїм рахунку? Як Юру в селі здиблють знайомі і він стратить відвагу на вбійство?

Чорний. Я поведу його поза селом: кладкою поконець села за Черемош, потім заріччям поза хати аж до броду, що просто перед Мошковим шинком, а з броду просто в задні двері коршми.

Білий. А я пригадаю служниці, щоб засунула задні двері; Юра потермосить дверима і наробить стуку.

Чорний. Забуваєш, що Юра старий Мошків годованець і здавна має застромлений під порогом дерев’яний ключ, яким у кождій хвилі може без ніякого стуку відсунути засув і ввійти до середини.

Білий. Я зупиню декількох п’яниць у коршмі, щоб Юра, входячи, здибався з ними.

Чорний. Се вже, любчику, іншим часом зробиш. Сьогодні, глянь сам, уже тепер коршма зовсім пуста. Робочий день був, усі гуцули потомлені. Остатні п’яниці пішли з шинку і поплелися додому. Мошкова жінка з дітьми спить у другій половині.

Білий. Онде дорогою з Жаб’я йдуть ярмаркові до Коломиї.

Чорний. Ідуть і пройдуть і не зупиняться коло Мошкової коршми. А та друга громадка, що йде пару сот кроків за ними, зупиниться ще коло броду напувати шкап’ята і прийде перед коршму саме тоді, як усе буде зроблене і лишиться лиш одно — зловити Юру на гарячім учинку.

Білий. Ге! Роби, як знаєш! Я ще спробую від себе робити, що зможу.

І він своєю долонею доторкнувся широких грудей Юри і своїми небесними очима зирнув у понурі, завзятою злобою заіскрені Юрові очі.

І нараз стало Юрі якось дивно, якось боязно, і сумно, і жалко на душі. Боязно, немовби він отсе з живого світу, з-поміж людських веселих осель входив у величезний, темний, непрозорий ліс, де повно гнилих вивертів, де холодно й вогко, де нема інших стежок, крім тих, що протоптали хижі, дикі звірі, де не чути пташиного співу, лиш сичання гадюк, де замісто зелені й цвітів скрізь видно лише плісень та огидливі гриби, а замісто веселого стрекоту свердщків чути глухе стогнання лісових велетнів та якесь іще важче, жалібніше не то стогнання, не то крик нещасних заблуканих людей. І сумно йому на душі, немовби й сам він у тім безмежнім лісі мусив блукати та пропадати до судувіку. І жалко йому себе самого, свойого села, своєї рідні, свойого дотеперішнього чесно прожитого віку, жалко всього, з чим зжився і зрісся він досі і що тепер немов назавше мусить покинути. Перед ним стала його хата, осяяна сонцем, і моргала на нього своїми маленькими, підсліпуватими вікнами, немов хотіла сказати: "А ти куди, Юро?" І двері його хати порушилися на чопах і заскрипіли своїм дивно знайомим, любим скрипом: "Юро! Покидаєш нас?" А тут із-поза вікон, із-поза дверей визирають кучеряві, біловолосі головки Василевих дітей, а Юрових унучат, і кричать — одні радісно, а інші тривожно: "Дідуню! Дідуню! Куди ви йдете? Пощо покидаєте нас?"

Юра йшов невеличкою сіножаттю, що простяглася між стопою гори, з якої він зійшов, і гостинцем, що йшов поперек села. Він був саме поконець села. Йшов звільна, оглядався якось непевно, його очі що хвиля бігли по білому полотні шутрованого гостинця в село, зупинялися край кождої хати, при кождих воротах, ждали хвилину, чи не покажеться в них хто. Та ні, ніхто не показувався. Юра переліз через перелаз, вийшов на гостинець, зупинився, потім у противний бік — тихо і мертво довкола. Лиш на безмісячному небі ярко палають зорі.

Знічев’я мацнув себе Юра долонею по лиці — долоня була мокра. Він і сам того не тямив, коли й як із його очей закапотіли теплі сльози. Але на його серці від тих сліз не полегшало.

— Ні вже! Годі жалувати! — пробуркотів він.— Що варто моє життя? І кому я на що здався у світі? А таку гадину забити, то ціле село буде мені дякувати. Не одна душа буде за мене бога просити. Гайда, далі! Лиш обережно, може, й не побачить ніхто! А побачить — овва! Раз мати родила.

І він перейшов гостинець півперек, вийшов на невеличку стежку, що простяглася білою смужкою по зарінку, потім губилася серед великого круглястого каміння близько ріки і перекидалася на широкий, подвійним поруччям обставлений бер*, що, зіп’ятий понад Черемош, переходив на другий берег і, бачилось, упирався своїм кінцем у темний смерековий ліс, який покривав напротилежну високу та стрімку гору і темною лавиною скочувався майже аж до самого русла ріки. А під бером ревів та клекотів Черемош. Над водою стояла легка сива мла, крізь яку де-де проскакували, мов граючись, хвилі. В тім місці ріка звужувалась, а що посеред води лежало багато великого каміння, то хвиля билась о те каміння і відскакувала вбік, гнала в різні боки бистринами та вирами і в однім місці, декілька таких течій лучилося докупи, під самою кладкою в шаленому розгоні натрафляла на великий плоский камінь і перескакувала через нього, творячи над ним неначе величезний дзвін із срібної піни і кришталю. Юра звільна йшов по кладці. Надслухував. Дрібні хвилі, що плюскотіли коло берега, мов цікаві діти дзюботіли до

нього: "Куди йдеш? Куди йдеш?" Мокрі каменюки посеред води, раз у раз оббризкувані водою, вистирчали де-де з сивої мряки та поблискували до звіздяного, безмісячного неба, мов розтоплене скло. Великі, грізні хвилі серед того каміння ревли та товклися сердито. Юрі здавалося, що чує в них сердитий крик власного серця: "Не дарую нехристові! Най буде, що буде!" Та коли дійшов до найбільшої бистрини, до того місця, де хвилі, ревучи та розбиваючись, скакали через великий камінь і творили над ним неначе дзвін зі срібної піни і кришталю, то в фантастичній сутіні йому видалося, що там із клекоту та шуму виринає голова якогось велетня з розвіяною білою бородою і реве до нього несвітським голосом: "Юро, куди йдеш? Юро, вернися!"

На нього вдарила ціла хмара холодної водяної пари, що раз у раз уносилася з сього клекоту. Мороз пройшов по його тілі, і він, натискаючи лівою рукою крисаню на голові, а правою держачись поруччя, пустився підбігцем по кладці, що під його прискореними кроками почала вся хитатися.

— Юро, куди йдеш? Юро, вернися! — ревло і клекотіло з глибини Черемоша, але він, не слухаючи, погнав стежкою понад ріку. По кільканадцятьох кроках стежка поринала в темній гущавині вільшини та ліщини. Навислі гілляки хапали Юру за крисаню. Мокре від роси листя било його по лиці, і кождий такий удар проймав його дрожжю. Під ногами де-де попадало сухариння, що хапалося за його ноги, хрустіло під постолами, іноді грозилося звалити його з ніг. Не бракувало й каміння, яке на таких стежках лежить звичайно не там, де йому треба, немов навмисно накладене так, аби необачний мандрівець поночі зшибав собі пальці та розбивав коліна. Але Юрі все те було байдуже. Він ішов, не озираючись, зціпивши зуби і похиливши голову наперед, притискаючи до правого боку звішений на лікті свій важкий керманицький топір.

І оба незримі велетні, що супроводили Юру, ішли крок у крок за ним, не знаючи ніякої перешкоди. Вони знов розпочали розмову нечутними для Юри голосами.

Чорний. Ну, що, твоя проба вплинути на його психологію потерпіла блискучу невдачу? Ти плачеш?

Білий. Мої сльози — то знак моєї власної слабості. Але господь сильний.

Чорний. Міністер, якому не стало власного концепту, ховається за корону. Але се знак, що політика того міністра банкротує. Корона звичайно проганяє таких міністрів.

Білий. Господь волен зробити зі мною, що хоче, бо я в сьому ділі робив, що міг.

Чорний. Чи там у вас не було кого розумнішого, щоб господь післав його на се діло?

Білий. В сьому питанню чую твої гордощі. Уважаєш, що ти сам дуже премудро заходився в сьому ділі.

Чорний. Признання з твоїх уст дуже мене радує, і навіть, знаєш, почуваю якесь чортівське милосердя над тобою. Так рідко мені трапляється бачити вашого брата заплаканим. Що мені даси, коли я попробую відвернути сього гуцула від його наміру?

Білий. Чортівське милосердя на нашім ринку не має ніякої ціни. Се фальшива монета, за яку не купиш нічого.

Чорний. А однако — давай поб’ємось о заклад, що я потрафлю відвернути його від сього убійства.

Білий. Пощо мені битися з тобою о заклад? Чи думаєш, що я й сам не бачу тисячі способів, якими можна би зробити се?

Чорний. Ого! Тисячі! Ану, скажи хоч один!

Білий. Нащо простішого? В сій хвилі розриваю клявзи на Шибенім, і, поки він дійде до броду, в Черемоші вода прибуде так, що йому ніяким світом не буде можливо перебрести, і Мошко може спати спокійно.

Чорний. Го-го, любчику! Говориш на вітер! А добре знаєш, що сього не можеш зробити. Сам бачиш, скілько тепер гуцулів ходить по Черемоші з остями за рибою. Прорветься в тій хвилі клявза, то, певно, з десяток людей пожило би смерті. Як на твою економію, то се була би дуже глупа заміна: десять гуцулів за одного Мошка. Такі концепти лиши вже мені.

Білий. Стежкою з полонини іде саме Микола Мартюк, Юрів кум і приятель. А що, як я зупиню Юру ось тут на кілька мінут, дам їм зустрінутися обом, а тоді, певна річ, Микола не покинеться Юри і Юра при свідку не буде міг зробити свойого діла.

Чорний. Ану, попробуй. Але вибачай, коли я також натисну одну свою пружинку.

Гущавина корчів, якими йшла стежка, скінчилася. Юра вийшов на невеличку сіножать, обгороджену воринням. Він почував якесь ослаблення від довгого і швидкого ходу, хотів присісти на камені, спочити хвилину. Але, зирнувши на вориння, пізнав свою власну сіножать, яку він іще торік косив і яку тепер скосили Мошкові наймити. Онде серед огорожі стояв високий стіжок пахучої трави, тільки що вчора накиданий і довершений. На вершку острівки ще висіла зелена віха з вільхового пруття; на воринні де-де видно було ще клаптики сіна, що позачіплялися при киданні стіжка. Юра аж зубами заскреготав, побачивши се.

— Моє добро! Моя кровавиця! І вже нетрудний засів, і вже панує, розкошує! І сміється з дурного гуцула, що так легко дав себе одурити.

Гей, мой! Не смійся! Ще не знати, чиє завтра. Ще твій сміх може дуже гірко скінчитися. Ще в Юри рука дужа, а в руці сокира. Гей, мой-мой-мой! Не побоявся ти бога скривдити мене, то вже й я не побоюся віддати тобі за своє. Та й не лише за своє — за всіх людей, за всю громаду!

І Юра, натискаючи крисаню на чоло, прискореним ходом, майже бігцем, погнав далі.

Чорний. Ну, стежку з полонини ми щасливо минули. Тепер хоч би Юра сів спочивати, то вже з Миколою не зустрінеться, бо Миколі дорога відси на кладку, а не на Мошків брід. Вишукуй, небоже, зі своєї тисячі способів якийсь інший, розумніший.

Білий. Я вже вишукав.

Чорний. Ого! Так живо! Ну, а можна знати, який він?

Білий. Знатимеш на місці. А тепер поміркуймо лише, яке значіння може мати те, коли би Юра дійсно вбив Мошка.

Чорний. Га-га-га! Пускаєшся на філософію! Значить, з твоїм третім способом дуже крухо.

Білий. Я поклав його богу на коліна. А поки що мені здається, що на сьому вбійстві ти зробиш далеко гірший інтерес, ніж я.

Чорний. Ге-ге! Не вдалася штука! Хочеш збридити мені мій інтерес. Але на таку полову мене не зловиш.

Білий. А все-таки подумай! Адже в отруюванню своїх годованців Мошко не винуватий.

Чорний. Говори-плети! Не винуватий кримінально. Але своєю горівкою з недогоном хіба він справді не отруює їх?

Білий. Він тепер, коли всі в коршмі полягали спати, сидить і читає біблію і молиться.

Чорний. Ти сам дуже добре знаєш вартість його молитви і його побожності. Ти напустив на нього страх смерті. При загальнім обрахунку се йому потрутиться, а в результаті лишиться зеро.

Білий. Глянь, у його душі виринають добрі наміри.

Чорний. Як у літню спеку клубляться білі хмарки над Чорногорою. Дощу з них не буде.

Білий. А Юра — по доконанім убійстві минеться його завзяття, пропаде його злість, він покається.

Чорний. Так-так! І висповідається, і розгрішення одержить, і запричащається, а потім його, святого та праведного, повісять. Знаю-знаю. А все-таки результат буде дві смерті — і дві душі.

Тим часом Юра йшов, поспішаючи. На небі Віз почав уже хилитися до заходу. Наближалася північ. Стежка відбігла досить далеко від Черемошу, який глухо стогнав за корчами під своєю джергою з сивої мряки. Ліворуч Юри стояла чорною стіною височезна стрімка гора, покрита смерековим лісом. Здалека з супротивного боку знов заскиглила трембіта; Юрі здавалося, що незримий далекий трембітар подає йому просто до вуха вістку про чиюсь смерть. Села, відділеного від Юри Черемошем, відси зовсім не було видно. Та ось стежка повернула вбік, перебігла ще дві-три сіножаті, перескочила два-три перелази і урвалася на зарінку перед самим Мошковим бродом. Черемош тут розіллявся широко. Ліворуч було плесо гладке, мов дзеркало, та дедалі воно, ширшаючи, морщилося, рябіло

дрібнесенькими хвильками, мерехтіло, мов пересипаючися срібним пісочком, і шуміло якось глухо, втомлено, немов ріка, зітхаючи, спочивала по шаленім розгоні попередніх бистрин та клекотів. Тільки декуди на рябому тлі того броду видно було рівномірні ряди більших і жвавіших хвиль, що маршировали одна за одною, мов довгі ряди гуцулів, утомлених довгою дорогою. Се були ті місця, куди йшла глибша течія води і де ріка навіть у найбільшу посуху сягала дорослому гуцулові до колін.

Юра зирнув на брід. Тисячі разів на своїм віці він переходив сюди, нічого не думаючи, не вагаючись і не жахаючись. А тепер жахнувся. Брід видався йому широким-широким, удвоє, вдесятеро ширшим супроти звичайного. Мошків шинок, що стояв зараз за бродом край дороги на підвищенім горбику і глипав на нього своїм одиноким, підсліпувато освітленим віконцем, видався Юрі далеким— далеким. Перехід через Черемош — се ж для нього перехід із одного життя, з того, в якім він зріс і постарівся, в якесь інше, невідоме, далеке і страшне. Що то жде його там? Кого він там зустріне? З ким доведеться йому жити, де і як умирати? В якій землі зложить він свої старі кості? Хто оплаче, а хто прокляне його смерть? Юрі мимоволі закрутилися сльози в очах, але він обтер їх кулаком і сів на великім гладкім камені серед зарінка та почав розмотувати на ногах волоки, щоб роззутися з постолів.

"Та що мені з того, як умирати та де спочивати? — думав він.— Хіба не все одно? Віку мойого й так небагато, а тілу однаково гнити чи отут на цвинтарі, чи там де-будь на тюремнім "гофі"*. Он Юра Драгарюк не то був, що я, багатир був, та й молодий, та й дужий, та й що? Не завагував положити свою голову, аби помститися на своїм ворозі. А тепер про нього й пісню співають..."

І, розмотуючи волоки, він півголосно, на монотонну нуту почав муркотіти собі під вус:

Ой зазулька прилетіла та й єла кувати;

Збирається тяжка ровта*, щось іде шукати,

Кували ми дві зазулі, дві разом завили;

А як війшли до Бордючки, так Николу ймили.

Але в моїм огороді та явір зібгався;

Ой їмили Николика, Юрина сховався.

А зазулька прилетіла, зачала кувати;

Але дали від Бордючки до Юрини знати.

Убита ми доріженька в городі на просо;

Ой прибігла та Бордючка до Юрини босо.

Як ся село називає: "Жаб’є чи Ворохта?

"А ти, Юро, ісховайся, бо йде тяжка ровта!"

Юра урвав пісню і сплюнув. "Ну, завтра тут у селі буде також щось подібне. Набіжать жандарі з Жаб’я, зіб’ють ровту коло Мошкового шинку, будуть кричати, радити, висилати людей на ріжні дороги, але я вже буду далеко. Я вже буду доходити до Косова — ба ні, не доходячи до Косова, зараз на Монастирськім перебреду Рибницю, та й півпереки, горі горою, та на пистинський гостинець, а там я пан! Там я безпечний. Ніхто мене не бачив у селі, ніхто й не погадає на мене. Нехай собі ровти ходять та шукають! Нехай жандарі та пани перепитують по селі, чи не мав Мошко яких ворогів! Чи мало він їх мав? Кождий його годованець був його ворог, не лиш я один! А міг і хтось чужий, переходячи вночі

коло шинку, забити жида для рабунку, а потім сполошитися та втекти! Мені байдуже. Нехай собі ламають голови, як знають!"

Нечутний для нього регіт його чорного товариша залунав над його головою. Юрі від того демонського реготу лиш мороз пішов поза плечима. Він підкотив штани вище колін, забрав постоли з онучами й волоками, зв’язав їх разом і прив’язав до лівої руки вище ліктя, взяв на локоть правої руки сокиру, в долоню палицю, якою мацав перед своїми ногами воду й каміння на дні, і, сплюнувши ще раз, ввійшов у ріку.

Вода була бистра й дуже холодна. Юрові ноги, зігріті довгим ходом у шкіряних постолах та грубих суконних онучах, сильно почули той холод, немовби нараз були обуті в ледові черевики. Особливо верхня верства річної течії видалась Юрі дуже студеною і відразу обхопила його ноги в тім місці, де були перев’язані волоки, різала там, мов острими бритвами, стискала обі ноги немилосердно, мов тісно закручені залізні кайдани.

— Цураха на тебе, іршена!* — буркотів Юра.— Ото-сми студена!

І звільна, обережно переступаючи з ноги на ногу, він почав брести ріку. Перед його очима щез другий берег Черемошу в сивій мряці, а дрібні, мов із темно-зеленого скла вилиті, хвилі мерехтіли звільна, далі швидше, швидше, ширше, ширше, десь у безмежну далечінь. Здавалося, що той Черемош розливається чимраз більше, що гори розсуваються перед ним, ліси та чагарники біжать, мов отари чорних овець, спуджені вовком, а за ним жене рівне, зелено-скляне, злегка кучеряве плесо отих хвиль, І воркоче, і шумить, і стогне глухо... А серед того плеса не пеньок котиться, не дрібна комашка борикається, але він сам, Юра Шикманюк, похилений на свою паличку, важко підіймаючи заморожені ноги, бреде, бреде, визирає берега і не може знайти його.

А оба незримі товариші не покидали його ані на хвилю.

Крізь шум Черемошу знов залунали їх голоси, нечутні для Юри.

Чорний. Сказавши по правді, я й зовсім не знаю, чого б тобі так убиватися за тим жидом і за тим гуцулом. Згине жид, то й так не твоя страта, а пропаде гуцул, то чи він же один? Сам бачиш, скілько їх пропадає день у день.

Білий. Справді бачу.

Чорний. Та й то ще з гуцулом твоя справа не зараз програна. Його зловлять на гарячім учинку; він не буде мати нагоди ані можности вибріхуватися, признається до всього, покається, а як при тім вийдуть наверх Мошкові нечисті справи, то ану ж його й не засудять на смерть?

Білий. І не засудять.

Чорний. І він у в’язниці житиме іншим життям. Почуття сповненого злочину струсить його душу, отворить йому очі на те, що треба чоловікові чинити, як терпіти горе, як любити інших... тьфу!

Білий. Се справді так буде.

Чорний. А Мошкова смерть — се властиво чиста страта для мене. Що мені з його душі? З його одинокої душі! Він цінний для мене не як індивід, а як чинник розкладу й зопсуття на ціле село, на все около.

Білий. Зовсім вірно міркуєш.

Чорний. Значить, його смерть — навіть потрійна страта для мене.

Білий. Ов, аж потрійна!

Чорний. Авжеж. Ось поміркуй! Умираючи тепер, він не буде міг робити свойого ремесла завтра, позавтрі і далі-далі, рік за роком.

Значить, міра його індивідуальних злочинів буде тепер менша, ніж би була завтра, позавтрі, за рік чи за десять літ.

Білий. Певнісінько.

Чорний. Далі. Коли він згасне зараз, то й міра зла та зопсуття, причиненого ним усьому околу, буде менша.

Білий. Очевидячки.

Чорний. А нарешті, коли він упаде жертвою вбійства, згине з руки месника-гуцула, то подумай лише, який пострах піде по інших, подібних до нього!

Білий. І справді. Не вадило б навіть тобі подумати про се.

Чорний. Га! Ти кепкуєш собі з мене.

Білий. Не кепкую, лише вповні згоджуюся з тобою.

Чорний. Згоджуєшся! Так що се, я твій дурень, щоб ти згоджувався зо мною? Коли-бо я з тобою не згоджуюся!

Білий. Я й не прошу тебе згоджуватися. Але те, що ти отсе виложив мені, зовсім вірне, і я пристаю на те.

Чорний. Але я не пристаю! Я не хочу сього вбійства! Я кепсько обчислив свої користі. Я не допущу до сього.

Білий. Воля твоя. Знаєш, що я боротися з тобою за підпахи не буду.

Чорний. А може й хотів би, та знаєш, що не переборешь.

Білий. А ти ось пробуй перебороти Юрову постанову.

Чорний. Думаєш, що не переборю? Ось підожди лише! Я тобі покажу, що я ліпше знаю гуцульську вдачу, ніж ти!

І він, мов різкий вітер, пошумів понад рікою вгору, против її течії.

А Юра помалу, обережно брів по воді. Мусив іти помалу, бо був саме в найглибшій течії, де вода сягала вище колін і де, схибивши кілька кроків униз за струєю, можна було попасти в глибшу воду, в бистрину таку, що сягає по пояс і в якій і найміцніший чоловік не вдержиться на ногах. А тоді прощайся з життям! Ухопить вода, понесе просто на кашúцю, на величезне остре каміння, що інженери динамітом розсаджували, а далі на ревучий гоц,— навіть кістки цілої в чоловіці не лишиться після такої мандрівки. Обережно, Юро, на броді! Обережно! Смотри добре палицею воду й дно! Держи стежку просто, як до шнуру! Черемош — не брат, жартувати не любить!

А тут усе йому та Драгарюкова співанка по голові вертиться, довкола вуха бринить, мов комар. Ось Драгарюк ховається по доконанім убійстві.

Але кує ми зазуля з верби вище плоту;

Але сховався Юрина вечер у суботу.

Ой він добре сокотився, аби не спіймали,

Аби його не в’язали, здоровля не псували.

Ой виросли на горбочку дві березки білі;

Ой той Юра сокотився чотири неділі,

Сокотився й п’ятий тиждень аж у полонині,

А на шестім сам ставився Юра в Коломиї.

"І я так зроблю! — міркує собі Юра. — Коли на мене впаде пізнака, то що ж? Не буду таїтися та відпиратися.

Що зробив, те й відпокутую. Вже як на те йду, то треба на всякий конець гадку мати".

Він перебрів уже глибоку течію і вийшов на трохи мілкішу воду. Дрібнесенькі хвильки журчали йому коло ніг. Холоду вже не було чути так докучливо; ноги, здавна привичні до Черемошевої води, отерпли. Від вітрового подуву розвіялась сива мла над водою; другий берег Черемошу показався вже ось-ось недалеко, білявою каменистою пасмугою, а посеред неї, мов підсліпувате око, миготіло одиноке освітлене вікно — те вікно, за яким — Юра знав се напевно — сидів тепер над своїм жидівським молитовником Мошко, відмолюючи опівночі гріхи, яких наробив за день.

Нараз плюснуло щось у Черемоші, якраз перед Юрою. Сильно плюснуло. Потім закрутилося по воді широким колесом. Потім ударило Юру по ногах чимось не дуже твердим, тупим, гладким та слизьким. Потім посунулося попри його голі ноги широкою, гладкою й слизькою площею, викрутилося ще раз колесом у воді і посунулося вдруге попри Юрові ноги.

— Ай, госпідку! — скрикнув Юра. — А се що таке?

Та в тій же хвилі він догадався. Юра, як І кождий гуцул, був завзятий риболов і відразу пізнав, що при його ногах в’ється велика риба.

— Мой-мой-мой! Се, певно, головатиця!* — буркнув він і, не надумуючись довго, присів напочіпки, доторкаючись полами сіряка до

поверхні води, і талапнув обома руками наосліп у воду. Головатиця крутилася на однім місці, мов приголомшена або затруєна. Юра лапав сюди й туди руками, замочив їх аж по лікті, але йому було байдуже. Він увесь тремтів — та вже не з холоду, не з ожиданки того страшного, що мало статися там, на другім боці ріки,— тремтів лиш одним сліпим бажанням — спіймати рибу, що так несподівано та дивно наскочила йому під ноги.

— Бідничка! Бідничка! — приговорював він до риби, мов до заблуканої овечки, що, тікаючи від ведмедя, забилася в густе терня та гложжя. — А що ж тобі сталося, що ти так дурієш? Певно, хтось штиркнув тебе вістю, та не зумів придержати, і ти вирвалася від нього, а тепер дурієш з болю? Ну-ну-ну, чекай, чекай!

Головатиця не переставала кидати собою та крутитися при Юрових ногах, поки Юрі нарешті-таки не вдалось налапати рукою на дерев’яний держак ості, що обома залізними зубами була вбита в хребет головатиці. Юра був старий практик і вірно догадався, що якийсь недосвідний рибак мусив зранити сю рибу, та не зумів удержати її. Може, не встиг добре притиснути її вістю до дна, а може, не надіявся такої штуки. Головатиця, зранена, тріпнулася напруго, зламала держак ості і погнала з водою, та тепер з болю не могла витримати в глибокому плесі і викарбулялася на брід. Налапавши рукою зламане держално ості, Юра вправним рухом обернув рибу головою від себе І притис її щосили до дна. Головатиця замахала хвостом, широким, як добрий праник, але вирватись уже не могла.

— Ну-ну-ну, бідничка! — приговорював лагідно Юра.— Ну-ну-ну, не штрикай*, бог би тебе мав! Ади, де тебе дзябнув! — мовив він, водячи другою рукою по хребті головатиці.— Аж у нижній половині! Тому-то ти й вирвалася. Ну, але у мене не вирвешся! Агов! Та чекай же! Де твоя голова? Ага, гезде, гездечки! Та бог би тебе мав, нівроку з тебе! Виросла ти собі нічого! Мало не на п’ядь завгрубшки. Ади, ади, ади! Де лише твої зіви? Ага, гезде, гезде, гезде! Так, небого! Тепер ходи з нами!

Юра порався коло риби звільна, обережно, вміло. Він бачив, що вість, якою була скалічена головатиця, замала і заслаба на таку велику штуку і за сам обломок тої ості він не здужає підняти її з води. Тим-то він, натиснувши її одною рукою до дна вістю, другою обняв її хребет там, де він доходив до голови, і, застромивши з одного боку великий, а з другого вказівний палець рибі в зіви, здушив її за горло і тільки так обома руками по якімось часі попробував витягти її з води. Риба була велика, майже на метр довга; Юра ще ніколи в своїм житті не спіймав такої головатиці. Хоч і як ослаблена раною від ості та душенням, вона все-таки ще била сильно хвостом і оббризкала Юру водою від ніг до голови. Але Юра не зважав на се. Закусивши губи та зажмурюючи очі під водяними бризками, він щосили стискав рибі горло одною рукою, а другою, держачи обломок ості, притиснув головатицю до своїх грудей. Три рази він мусив підсувати її вище, щоб вона своїм хвостом не досягала води та не бризкала його. Держачи отак головатицю майже в обіймах, мов дитину, що своїм роззявленим зубатим ротом доторкалася його бороди, Юра, не питаючи напряму, широкими кроками чалапкаючи в воді, подався до берега. Правда, тут він уже був на мілизні, та й берег був недалеко. Але йому було боязко лиш одного: ану ж поховзнеться, впаде і пустить рибу! Або ану ж риба і так як-будь вирветься, витріпнеться з його рук! І він поспішав до берега, біжучи тим швидше, чим мілкішу воду чув під ногами.

Тільки вийшовши на сухий зарінок і відбігши ще кільканадцять кроків від краю води, він зупинився. Був мокрий, задиханий. У його руках ще кидалася риба, яку він тепер спокійно кинув на мураву перед собою. Аж тепер почав придивлятись їй, наскільки се було можливе в темряві зоряної, безхмарної ночі. Бачив лише, що риба була велика, така велика, якої він іще ніколи не спіймав і Навіть не бачив. Хіба чував від батьків, що колись були в Черемоші такі головатиці, що як рослий гуцул візьме її обіруч за зіви і підійме її голову рівно зі своєю головою, то її хвіст досягає до землі. Але відколи прийшли прусаки і почали з гір пускати дику плавачку та потому клявзи, відтоді в Черемоші головатиць мало, та й то малих; на три, на чотири п’яді — то вже геть велика рахується. А отака, як ся, то хіба де раз на кілька літ чутка піде, що сей

або той рибак убив, та й то часто прибріхують! Юра майже очам своїм не вірив. Він придивлявся дивовижній рибі, перевертав її з боку на бік, любувався її рухами та підскоками, зовсім не думаючи про те, що живина мучиться, конає в болю, душиться, винята з її природного живла. Предковіцьке почуття ловецького задоволення опанувало тепер його душу вповні.

Та за кілька хвиль у ній заворушилися інші ряди думок.

— Адже ся риба варта щонайменше п’ятку!* — буркнув він.— Е, що п’ятку! Ну-ко, піди хто та злови таку головатицю! Адже іншим часом і десятку дай, то не дістанеш. Ніяк не дістанеш!

І він узяв рибу на руки, як дитину, і поколисав її, бажаючи зміркувати її вагу.

— За доброго підсвинка важить! Е, що, за річного, годованого! То собі рибка! От би Гарасим Попівчуків поцмокав, якби побачив! І хто знає, чи не його то здобич? Там із гори видно було якихось з лучиною — певно, він іще з яким до спілки вибралися та й на таку головатицю наскочили, а тепер стоять на березі, та чухаються в потилиці, та охкають, що таке диво випустили! А ба! Так, видно, судилося! Не їх мала бути риба, лише моя. Недаром кажуть: не того риба, хто дзьобне, а того, у кого вона в дзьобні*.

Тільки тепер мигнуло в голові Юри нове питання: що властиво робити йому з сею рибою? Адже ж не для себе він уловив її, не на те, щоб її з’їв він сам, і Василь, і його жінка, й діти. Про се Юра ані не думав. Очевидно, треба продати її. Але кому? Занести завтра до Жаб’я? Ге-ге! Нехай би но здибали його жандарі та побачили рибу, та ще й скалічену вістю! Мався би він пишно! І рибу би взяли, ще й його би на пару діб до арешту запакували! А може, понести до панотця? І се не погано. Але панотець — ми вже знаємо, який він. Скаже: "Добре, занеси там до кухні, ми вже порахуємося". І що буде? Рибу з’їсть, а потому колись, як

йому схочеться, дасть дурному гуцулові банку-дві, а найбільше три. "Ні, панотчику! Моєї головатиці ви не побачите на очі! До Мошка занесу!"

І тут нараз урвалося пасмо його думок. Він став, мов остовпілий. Коли його думка ненароком наскочила на Мошка, йому нараз пригадалося все-все, що було так недавно, а тепер, аж до отсеї хвилі, раптом немов зовсім щезло, розплилося. Адже він ішов до нього? Господи! Адже він ішов з певним, непохитним наміром! Де той намір? Що з ним сталося? Юра мацнув себе лівою рукою по мокрій правій, по тім місці, де у нього недавно була сокира — ого! Сокири не було ані сліду! Юра аж руками об поли вдарився. "Ах, сокира там, у ріці! Впала тоді, коли я ловив головатицю. Гов, треба піти та пошукати ЇЇ".

Він поступив кілька кроків до Черемошу і зупинився. Сива мряка з-над водяного дзеркала щезла вже зовсім. Небо затемнілося, покрилося хмарою. Під її темною паломою Черемош виглядав чорний, мов грізне, розбулькотане смоляне озеро. Не видно було ні броду, ні кашиці, ні закруту, лише широку, чорну пасмугу, з якої йшов глухий клекіт. Шукати броду, а на броді сокири в такій темряві не було що й думати. Юра затремтів, зупинився і пробував свердлувати очима темне озеро, та надарма.

І знов нова думка шибнула йому в голові. Пощо йому тепер сокири? Аби йти до шинку і зарубати Мошка? А хто ж тоді купить у мене головатицю і заплатить за неї десятку? О, так, Мошко певно заплатить. Він має способи, має знайомих панів, що від них дістане ще більше. Йому жандарі нічого не скажуть. Гайда до Мошка!

І Юра вернув назад, на те місце, де, все ще підкидаючись, на муравнику лежала головатиця. Він намацав її, вирвав із її хребта вість і, відломивши держалко, сховав залізні зубці в свою дзьобню, а потім, знявши з себе сардак і обвинувши ним рибу, подався до шинку.

III

Ай-ай-ай! Тото клопотів зійшлось сього вечора на Мошкову голову! Вчора, вернувши з Косова, де виграв свою справу з Юрою, застав першу новину, що його годованець Пилип’юк умер. Се би ще байка, але Пилип’юкові "роди", сердиті на Мошка за те, що мав забрати Пилип’юкове поле й полонину, по всім селі трубили, мов у дзвони дзвонили, що Пилип’юк умер не своєю смертю, що Мошко отруїв його. Вже побігли гінці з тим доносом до Жаб’я й до Косова, вже з Жаб’я були коло трупа жандарі, розпитували та розвідували по селі та веліли не ховати покійника, дожидати судово-лікарської комісії. Мошко зі свойого обов’язку кинувся було до хати, де лежав мрець, хотів робити порядки, що слід для похорону, але де тобі! Прогнали його, ще добре, що не побили. Даремно він клявся та присягався, що в отруєнні Пилип’юка чує себе невинуватим, що зовсім спокійно жде комісії, не боїться слідства... Його запевнення приймали наругою, криками та прокляттями. Мошко пішов до священика, згодив у нього похорон, просив поховати покійника з найбільшою парадою і заплатив, що слід. Додав іще п’ятку на поминки та сорокоусти і просив священика, аби своїм словом успокоював нарід: нехай не вірять пустим байкам про отруєння Пилип’юка, нехай спокійно ждуть комісії, яка викаже найліпше Мошкову невинність.

Своєю дорогою, думка про комісію зовсім не потішала Мошка. Певна річ, виразної, явної отрути Пилип’юкові він не давав і щодо сього був безпечний. Але горілка, якою щедро угощав свойого годованця — по думці зробленого з ним контракту,— була трошечки підправлена... трошечки, а чим, се вже його шинкарський секрет. Щоб комісія, щоб старий жаб’ївський доктор наскочив на слід того секрету і щоб навіть той секрет був безпосередньою причиною смерті старого Пилип’юка, се видавалось йому неправдоподібним. А все-таки хто знає? При тім його лякала інша річ, далеко страшніша. Ану ж хтось із Пилип’юкових свояків, що за життя старого не дбали за нього, а тепер так побиваються його смертю,— ану ж хтось із них навмисно задав йому отрути, щоб увалити Мошка в біду! Самі отруїли його і самі наробили репету. Хто розголосив, той розпоросив! Мошка проймав циганський піт при такій думці. Адже, не дай, боже, якби се оказалося правдою, то його положення може бути страшенне. Він один заходився з Пилип’юком,

годував і поїв його, він один мав інтерес у його смерті, він запевняв прилюдно, що Пилип’юк не отруєний, а тепер на тобі! Нема й балакання, що його зараз арештують. І се ще буде найліпше, бо якби його не арештували, то Пилип’юкові свояки самі уб’ють його, коли не вдень, під час похорону, то зараз першої ночі. А потім слідство, шукання, допити — і в’язниця, в’язниця, в’язниця! А що таке слідство в гуцульських горах против жида, на якого кождий має щось на пеньку, де з тисячі суперечних та недокладних зізнань і сам чорт не добуде правди і де на кожду сплетню, на кожду нісенітницю можна знайти десять свідків, у яких при добрім заході вмовиш, що захочеш, і які потім готові заприсягти, що все се бачили на власні очі,— ой, Мошко знав се дуже добре! Адже й сам він не раз мочав пальці в таких справах, помагав заплутувати найпростіші справи, щоб і чорт у них не знайшов ладу, працював щиро над тим, щоб цісарське правосуддя зводити на манівці. А що, як тепер йому доведеться спійматись у ті самі сильця! Пилип’юкові свояки багаті, не пожалують кошту та й заходу, щоб обмотати, обчорнити, обвинуватити його. Певна річ, і він не одинокий на світі, і за ним, на його користь піде в рух машина — велика, довгорука машина жидівського кагалу. Що-як-що, а вже пропасти йому не дадуть. Про те щоб він міг бути засуджений, нема чого й думати. В крайнім разі, коли б усе складалося на його некористь, в остатній хвилі всі акти пропадуть із канцелярії, як се вже не раз бувало в подібних випадках, а тоді, по довгих місяцях, розпочинай усе слідство наново! Ну, так, але до того часу ти, Мошку, сиди в криміналі! Ай-ай-ай! Скільки біди, скільки клопоту! Чи не ліпше зібратися зараз та тікати? За одну ніч можна перехопитися через Чорногору — Мошко знає полонинські стежки — і бути на Угорщині. А там безпечно можна переждати часи першого заколоту. А там проясниться, видно буде, чи можна вернути спокійно, чи, може, й зовсім перенестися туди, шукати за горами нового осідку, нового поля діяльності.

Але ні, Мошко відкинув сю думку. Хто ще знає, чи є чого полошитися? Побачимо, що скаже комісія. Його втека була би найліпшим доказом на користь його ворогів. Утік — значить, почувався до вини. Се значило би для нього повну руїну. Стратити все, що здобув

досі тяжкими заходами, довголітнім паньканням з отсими дикими гуцулами. Лишити жінку, дітей серед сеї тічні! Ні, наразі нема ще потреби. Якби справді грозило щось гірше, то у всякім разі буде ще час. Адже зараз на місці не арештують його, а хоч арештують, то й то ще не амінь, ще й тоді можна буде знайти способи до втеки.

Весь день Мошко бігав по селу, порозумівався із іншими жидами, яких у селі жило щось сорок родин, нараджувався та розсилав післанців то до Жаб'я, то до Косова, до Кут, до Коломиї. Справу обговорено на жидівській нараді основно, з усіх боків, на всякі кінці, і зараз же молодше жидівське покоління, особливо жонота, пішло шниряти по селу, тягти за язики баб, жінок, дітвору, виловлювати та доносити старшому кагалові всякі погрози, догади, надії, свідоцтва та будущі зізнання гоїв. У селі клекотіло; готовилася війна, а нехибним її знаком було те, що всі жиди нараз зробилися незвичайно чемні, приємні, людяні та братерські супроти гуцулів. А над усім тим клекотом, що йшов унизу, на вузькій Черемошевій долині, час від часу пролітав меланхолійний стогін трембіти, якою по черзі трембітали легені на пригорі коло одинокої хати, де лежало мертве тіло покійного Пилип'юка.

А вечором Мошкові новий клопіт! Із Косова над'їхав судовий ад'юнкт. Він мав якесь приватне діло до Жаб'я, та в остатній хвилі перед від'їздом пан радник, начальник косівського суду, одержавши донесення про наглу смерть Пилип'юка, поручив йому взяти з Жаб'я лікаря і перевести обдукцію помершого. Пан ад'юнкт поспішав на ніч до Жаб'я, та нещастя хотіло, що якраз проти Мошкового шинку колесо в його возі зламалося, і то так, що сільські майстри не могли направити його до ночі. Пан ад'юнкт рад-не-рад лишився у Мошка на ніч, а візника вислав верхи до Жаб'я, щоб зараз дав знати лікареві, аби сей завтра вранці приїхав сюди для переведення обдукції. З інструкції пана радника знав пан ад'юнкт, що заходить підозріння в отруєнні Пилип'юка і що підозріння паде на одного жида, але на котрого жида, сього пан радник у поспіху не сказав. І от пан ад'юнкт із чистим сумлінням заночував у Мошка, а привчений своєю практикою, вважав найвідповіднішим у розмові зі своїм господарем і з гуцулами зовсім не

згадувати про се, що має поручення перевести обдукцію мертвого тіла. Правда, він завважав заклопотане лице Мошкове і навіть знаки безсумнівного остраху його й усеї його сім’ї при його вступленні в шинок, але удавав, що не бачить нічого, і силкувався бути веселим, жартувати та дрочитися з жидами.

— Ну, Мошку, я до вас на ніч! — мовив він, скидаючи з себе запорошений дорожній плащ. — Маєте що на вечерю, бо я голоден?

— Ох, що пан сендзя будуть вечеряти? У мене всего єсть.

— Я не хочу всего, Мошку. Мені лише пару пстружків свіженьких по-жидівськи звари.

— Пстружків! — меланхолійно осміхаючися, мовив Мошко. — Ох, де ж я пану сендзі візьму пстружків? Я ще сам сего року хіба стілько бачив пструга, що раз навесні в Жаб’ю.

— Як то! — з комічним пересердям крикнув пан суддів. — Над Черемошем сидиш і пстругів не маєш? Тьфу! Та ні, се не може бути! Я мушу сьогодні на вечерю мати пструги! Роби, що хочеш, а пструги мусять бути!

— Дай боже, щоб були! — мовив Мошко, й собі ж силуючися на жартливий тон. — Але у мене слаба надія. Нема пстругів у нашім Черемоші. Вибили кльоци, а що було решта, то вилапали гуцули.

— А що ж ти за жид, щоб від гуцула не дістав усього? Зараз вишли рибаків, нехай ідуть на ріку. Ніч погідна, може, зловлять. І знаєш що, Мошку? Я обіцяв пану радникові привезти йому головатицю. Накажи їм, аби мені конче, але то конче, зловили головатицю. Розумієш?

— Розуміти я розумію, але…

— Нічого але! Ніякого але я не чую й не слухаю! Так мусить бути, та й по всьому! А тепер давай горівки та й що маєш закусити, бо я голоден, як вовк. І зараз мені ванькир випорожни і постели, а чисто! Без мух, без блощиць, без стоніг, без мурашок, без вужів і іншого вашого дробу, розумієш? Бо я змучений до смерті, спати хочу! І жадної мені мови, ані розмови, ані балаки ні-ні-ні! Розумієш? Отже linksum! Marsch!*

Мошко знав добре пана судію, знав його жарти і його в основі добре серце, але пан суддія в своїй добродушності не знав Мошка, не знав особливо того, яким важким камінням на Мошкову душу падали його жарти. Іншим разом він жарт відбив би жартом, на запитання, де ж ті пструги і та головатиця, відповів би, що рибаки всю ніч ходили і нічого не зловили. Але сьогодні? Легко було пану судії говорити: посилайте рибаків! Та чи такий тепер настрій у селі, щоб який-небудь гуцул пальцем рушив, аби допомогти Мошкові, сповнити його просьбу? А з другого боку, Мошко, хоч не чув нічого і не допитувався про ціль прибуття пана судді, але знав, серцем і перепудженими нервами відчував, що він прибув для сеї справи, держить у своїх руках його долю, і рад би був усею душею зробити для нього все можливе, заспокоїти всі його бажання, задоволити всі його забаги. Він знав, що все се може йому дуже придатися, може заважити на вазі його цілого життя, і йому страх не хотілося обертати дійсно в жарт жартливі накази пана ад’юнкта. Він метнувся робити, що можна, вислав одного наймита в село до рибака Попівчука, обіцюючи йому п’ятку за десять пстружків і десятку за головатицю, але наймит швидко вернув з короткою відповіддю, що: "Попівчук грошей не хоче і на рибу сеї ночі не піде". Так і знав Мошко, що така буде відповідь. До інших рибаків не було що й ходити, се були або свояки, або приятелі Пилип’юків. Мошко попробував іще остатнього способу, післав обох своїх наймитів у ріку, і їм справді удалося зловити сачком пару кленьків. Урадувався Мошко рибками, мов не знати яким добром, велів жінці зварити їх і з тріумфальним видом подав їх на вечерю пану судії.

— Га-га-га! — реготався суддя, побачивши рибу і не дуже й розбираючи, що се не пстружки, а клені.— А видиш, Мошку, що як тебе

притиснути, то ти таки до чогось придалий. Недармо каже гуцул, що жид лише печений добрий. Нема пстругів та й нема, а як його приперти до стіни, то таки й пструги вродилися.

— Най пан сендзя їдять на здоровля! — радісно мовив Мошко.

— Ну, але тепер то я вже зовсім серйозно наказую, аби мені на завтра була головатиця. То є не мені, а для пана радника. Чуєш, Мошку?

Історію з паном радником пан ад’юнкт, розуміється, видумав. Ніякої інструкції про головатицю радник йому не давав. Але у пана радника була молода, гарна жінка, до якої пан ад’юнкт, старий кавалер, почував гаряче "поползновеніє" сердечне; а ся пані радникова не раз у розмовах жалувалася, що отсе вже третій рік живе в Гуцульщині і стільки наслухалася про ті головатиці, а ще й досі їй не траплялося навіть на очі бачити сеї риби, не то що мати її на свойому столі. Се згадав пан ад’юнкт іще сьогодні надвечір, коли, з’їхавши з Буківця*, уперве почув шум Черемошу. "От би було гарно,— подумалось йому,— вертаючи завтра до Косова, привезти пані радниковій гарну головатицю в дарунку!" В його уяві малювався солодкий усміх, з яким пані радникова буде дякувати йому за пригістник, і задля того сподіваного усміху Мошкові прийшлося проводити безсонну ніч. Пан ад’юнкт, смакуючи рибки, прилагоджені Мошковою жінкою, чимраз більше запалювався думкою про головатицю.

— Слухай, Мошку! — говорив він, усміхаючись, але з безсумнівним притиском у голосі. — Не викручуйся мені, не говори нічого, не бреши та не тумани, бо головатиця мені мусить бути на завтра! Маєш цілу ніч часу. Про мене, хоч сам іди з жінкою й усіма бахурами в воду, а щоб мені завтра рано головатиця ось тут лежала, на столі! Та й то не мала, а порядна, хоч на три п’яді! А не буде, то нещастя твоє. Воліло би тебе не бути на світі!

І пан ад’юнкт моргнув на Мошка, немов натякаючи на щось таємне та страшне. Він то собі на жарт, се у нього був звичайний жест, яким він пуджав жидів, живучи в тій певності, що у кождого жида на сумлінні стільки гріхів та злочинів, що сам він уважає себе гідним шибениці і що, значить, торкни йому насліпо пальцем у сумління, дай йому одним жестом пізнати, що знаєш про нього щось негарне, а напевно збудиш у його сумлінні переполох та тривогу. Мошко знав сей жест, не раз приймав його за жарт, але сьогодні той жест заморозив його душу, кинув його в дрож і в гарячку. Тепер він не сумнівався, що "пан судія" приїхав у справі Пилип’юка, що знає про кинене на нього підозріння, що пструги й головатиця — се не прості собі пструги й головатиця, але перша, нібито невинна, форма хабара, що "пан судія" власне для того не згадує про ціль свойого прибуття, аби ніхто не міг йому закинути, що ночував у підозреного і вимагав від нього дарунків. З розпукою в серці Мошко почав тепер розуміти, що від тої головатиці залежить для нього дуже багато, залежить, може, все його добро, навіть життя. І тим страшніша була його розпука, коли холодний розум чимраз ясніше говорив йому, що роздобути головатицю сеї ночі без якогось надзвичайно щасливого випадку йому буде зовсім неможливо.

Він ще раз післав слугу в село, обіцюючи двадцять банок за головатицю, але його висміяли. Він післав жінку до інших жидів, щоб ті ужили своїх способів на гуцулів, щоб роздобути на завтра головатицю. Обіцяли, але надії великої не робили. Вода в Черемоші занадто велика, рибаки при такій воді рідко коли приносять головатицю. Надто жінка, вертаючи з села, принесла ще одну неприємну новину: Юра Шикманюк учора, програвши справу в Косові, не вернув із сином додому, але пішов до Коломиї; два гуцули, що вертали з заробітків, бачили його на горі за Косовим на пистинськім шляху. Мошко зразу якось не звернув уваги на сю відомість.

— Нехай собі йде! — буркнув він, махнувши рукою.

Було вже пізно вночі. Суддя давно спав у ванькирі на жидівських перинах. Мошкова жінка з дітьми спали в кухні. Мошко, замкнувши

шинок і погасивши світло, пішов до своєї кімнати, якої вікно виходило на подвір’я, далі на Черемош. Але йому не хотілося спати. Перелічивши зароблені сьогодні гроші, він якийсь час сидів у задумі. Що то воно буде завтра? І чим-то скінчиться ота історія з Пилип’юком? І чи роздобуде Дувид та Сруль головатицю для пана радника? І як буде держати себе війт у сій справі — чи потягне руку за Мошком, так, як у справі Юри Шикманюка, чи, може, за Пилип’юками? Адже се його свояки!

Але згадка про Юру Шикманюка надала Мошковим думкам відразу інший напрям. Учорашня побіда в суді тепер ані разу не тішила Мошка. Тьфу, паскудство! Щоб виграти сю паршиву справу, треба було аж двох фальшивих паперів: фальшивого рахунку видатків й фальшивої оцінки Юрового грунту. Треба було панькатися з війтом, підпоювати таксаторів. А яка з того користь? Ану ж Юра справді витягне справу до Коломиї, зведе на місце нову комісію, зажадає присяги? Присяги Мошко боявся, як огню, та й знав, що вона тут небагато б і помогла йому. Ні, з сього може вийти погана справа.

А найгірше те, що Юра тепер буде Мошковим ворогом. Як він дивився на Мошка, виходячи з суду! Адже його погляд різав Мошка без ножа! Чому він не вернув із сином додому? Чи справді так йому сквапно було до Коломиї? А коли сквапно, то чому відіслав сина додому, чому не їхали оба до Коломиї? Юра неписьменний, а Василь письменний, був у війську, знає в Коломиї, де, що й куди, знає ліпше й суд, і адвокатів. Ні, без нього Юра сам не вибрався до Коломиї! Не на те він лишився в Косові, а сина відіслав додому, щоб самому йти до Коломиї! Що жаб’ївські бачили його за Косовим на пистинськім шляху — хто знає, може, він навмисно вийшов туди і ждав, поки подибле кого знайомого, щоб у село пустити чутку, що він пішов до Коломиї? Юрові очі, запалені ненавистю і холодною, непохитною злобою, так і стояли в Мошковій уяві. Ой ні, се не Коломиєю, не процесом і не адвокатом пахне! Юра, видно, щось інше надумав! Юра не пішов до Коломиї! Він потайки, верхами та відлюдними стежками, вернув до села. Юра не дарує йому — не так хати й грунту, як радше своєї ганьби, що був жидівським годованцем, а потім і своє стратив, і годованства позбувся. Юра тепер Мошків ворог,

буде чатувати на нього, певно, надумав помститися на нім — кроваво, дико, без застанови і без милосердя, як лише гуцул уміє мститися!

Якимось диким вихром закрутилися в Мошковій голові думки, образи, висновки, поки не дійшли до того кінця, до тої ясної, непохитної певності, що властиво тепер, може, в отсій хвилі, найбільша небезпека грозить Мошкові від Юри,— Мошкові й усій його родині. О, бо гуцул у таких хвилях помсти дикий, кровожадний, не знає розваги, ані милосердя. Сидячи на лаві конець стола, Мошко при сих думках мов зомлів, одубів, отетерів із наглого переляку.

Щось душило його за горло, тисло в грудях, висаджувало очі з голови, спирало дух. Коли б так у сій хвилі почувся був стук до вікна або до дверей, коли б двері були нараз відчинилися і в них показався Юра — Мошко, без сумніву, був би в тій хвилі вмер із самого страху.

Але довкола було тихо, спокійно. Черемош шумів глухо; з пригірка від Пилип’юкової хати ще раз застогнала трембіта і затихла. Мов хміль по тиці, так Мошкова душа по тій тиші п’ялася вгору, шукала собі в ній опори, скріплення. З тяжким зусиллям він підвів руку і обтер собі нею чоло — воно було покрите краплистим, холодним потом; потім він іще раз простягнув руку і присунув до себе грубу, в шкіру оправлену книгу — першу-ліпшу, що лежала скраю. Він розгорнув її — се була псалтиря, гебрейська, стара, з заялозеними, пожовклими картками, друкована грубим квадратовим друком. Майже не тямлячи, що й як робить, Мошко ще ближче присунув книгу до себе і обернув на неї свої безтямні очі. Зразу очі скакали по буквах, мов гуцульський віз по камінню, але звільна пароксизм переляку втишувався, квадратові букви почали немов оживлюватися, набирати виразу, в’язатися в слова й речення, і Мошко звільна, мов дитина, що вперве береться читати, або мов реконвалесцент, що вперве по тяжкій слабості береться ходити, почав складати слова в речення, речення перетворювати на образи і ссати, пити всею істотою зі святої книги при помочі тих речень і образів щось немов у спеку холодну, погожу воду.

"Боже, боже мій, почуй мене! Пощо ти покинув мене?

Далеко від рятунку слова моїх прогріхів. Боже мій, кликатиму тебе вдень, і ти не почуєш, і вночі, і се буде мені мов безумство.

А ти живеш у святім, хвало Ізраїлева; на тебе надіялися батьки наші, надіялися, й ти вирятував їх; тебе покликали, і вибавилися; на тебе надіялись і не засоромилися.

А я черв’як, а не чоловік; наруга людям і нікчемність перед людьми. І всі, бачачи мене, наругалися з мене, говорили ртами та похитували головами..."

Що се було? Мошкові здавалося, що в його нутрі живе щось окреме, незалежне від нього, щось сильне, остре, жорстоке, що водить його очима по сих словах і обертає важку, болючу машину в його голові, а та машина, мов чародійська ліхтарня, освічує найтайніші закутки, найглибші безодні його нутра і показує йому там усяку погань, усякі страховища і всякі кари. Показує йому його самого в образі немилосердного гордяка, то знов у образі збитого, окровавленого та поруганого злодія, зловленого гуцулами на гарячім учинку, то знов у образі отруйника, що ніччю з дрожжю в руках досипає отрути до напою, а потім хтось дає той напій пити його жінці, його хорій дитині замість ліку, а він бачить се і хоче бігти, вирвати їй з рук погане питво або хоч крикнути, остерегти її — і не може рушитися, не може крикнути. І знов він бачить себе одиноким на світі, погордженим, випхненим із людської громади, і ніби його мучить страшенно та самота, і він біжить кудись, довго, без духу, без тями, озирається навколо, шукає, шукає людського лиця, живої людини. Та дарма! Кругом пустиня, безлюддя, мертве каміння та ще мертвіші білі кості. Ах, лиш одну живу людину побачити! Почути людський голос! Знати, що світ іще не вимер, що я не остатній живий чоловік на землі!

Мошко нараз прокинувся з полудрімоти, що насіла була на нього. Чи се йому снилося, чи справді хтось стукнув сінешніми дверима? Ні, мабуть, снилося. А може, жінка... гов, а се що? Знов щось зашелестіло в сінях — чап-чап... Клямка брязь... Звільна відчиняються двері, звільна, широко, і в дверях, мов намальований, розхристаний, мокрий стоїть Юра Шикманюк.

Мошко хотів крикнути, схопитися з місця, тікати, ревти та кликати помочі, але не міг рушитися, не міг видобути з горла найменшого голосу. З рознятим ротом, вибалушеними очима, закляклими на книзі пальцями він сидів, блідий, як стіна, закаменілий, безтямний.

— Добрий вечір, Мошку! — промовив Юра, не то всміхаючись, не то любуючись видом жида, полумертвого з переляку.

І, не дожидаючи Мошкової відповіді, Юра почав наближатися до стола, придержуючи правою рукою щось немале, обвинене сардаком і притиснене до його груді. Мошко в безсильнім переляку ледве здужав підняти одну руку і закрити собі нею очі, з його горла вирвалося щось мов глухий стогін. Юра зневажливо засміявся.

— Ха-ха-ха! Перелякався, Мошку? Чуєш, що скривдив мене, що варто би тобі за се іншого пригістника, ніж я отсе приношу. Ади!

І він розвернув сардак, виняв із нього головатицю і, держачи її обіруч за голову, замахнув нею і положив її на столі, мов довгий, вузький полоть солонини.

— А що? Бачив коли таку? — тріумфально, радісно мовив Юра.

Мошко все ще мовчав, не міг прийти до себе. Він глядів тепер на головатицю такими самими не то переляканими, не то зачудованими очима, як уперед на Юру. Він силкувався пригадати щось, щось таке, що в’язалося з головатицею, але не міг. Страшна хвиля, яку він пережив

отсе, змела все попереднє з його мізку, мов хуртовина змітає купу сипкого піску. Лише механічно, з купецької привички, він промовив нарешті:

— Ну, що хочеш?

— А що даси?

Мошко звільна приходив до себе. Він устав з місця, приступив ближче, доторкнувся до головатиці. Холодний дотик слизького риб’ячого тіла вернув йому всю пам’ять.

— Дай десятку! — мовив Юра.

Мошко затрясся. Він бачив сповнення своїх надій, які ще недавно так турбували його, пригадав собі своє положення, з якого отся головатиця була для нього дошкою рятунку, і ціна, якої зажадав за неї Юра, видалась йому смішно дрібного. Він скривив уста до сміху.

— Слухай, Юро! Лиши мені ту рибу. Вона мені дуже потрібна — розумієш, дуже потрібна. Іди тепер спати, а завтра ми сторгуємося.

— Ого-го! Я на таке не пристаю! Я не лишу головатицю на обіцяне. Чи ще ти не досить мене дурив? Гадаєш, що я зовсім глузду не маю і дам водити себе, як кітка за стеблом? Зараз мені гроші сюди, а ні, то беру рибу.

Юра говорив піднесеним, сердитим голосом. Мошко тривожно наблизився до нього.

— Пст, Юро! Тихо, тихо! Тут за стіною пан спить.

— Що за пан?

— Пан сендзя.

— Ну, то що? То я не смію упоминатися за своїм? — мовив Юра бутно, але понизивши голос.

— Тихо, Юро! Не говори, не кричи, бо сам не знаєш, що говориш. Якби ти знав, яке добро ти зробив мені... Ой, якби ти знав! То ти жадав би за сю головатицю не те, не десятку! Слухай, Юро, що я тобі скажу! Ану, признайся мені по правді, чому ти відправив учора свойого Василя з Косова самого?

— Бо я хотів іти до Коломиї.

— А чому ж ти не пішов до Коломиї?

— Бо так мені випало.

— Що тобі так випало?

Юра махнув рукою.

— Ет, не питай, а говори про діло! Купуєш головатицю чи ні?

— Чекай, Юро, чекай, чекай, чекай! Я говорю про діло, сто раз важніше, ніж головатиця. Що таке головатиця? Що вона варта? А ти послухай, що я тобі скажу, чому ти не пішов до Коломиї. Тому, бо потайки вернув сюди в село. А чого вернув? Бо хотів забити мене. Напасти вночі і забити. Правда, Юро? Скажи, що неправда!

Тепер на Юру прийшла черга остовпіння та переляку.

— А ти відки се знаєш? — ледве прошептав він голосом, здушеним зі зворушення.

— А видиш, що знаю! — мовив Мошко. — І ти не смієш відпертися, бо знаєш, що моя правда. Я ворожбит, правда, Юро? Ну, а де твоя сокира, Юро?

— Там... у Черемоші, де я ймив отсю головатицю.

— А видиш, Юро, чому я засміявся, коли ти зажадав за головатицю десятку? Чому я казав: якби ти знав, що вона варта? Я знав, що вона варта, що вона, може, врятувала мене від смерті. Що якби ти зажадав за неї сто, тисячу ринських, то й то не було би задорого. Я засміявся, бо зрозумів, який ти дурень, Юро! Старий, а дурний дурень! Ішов мене забити, а не знав, що у мене пан сендзя ночує і що я можу при першім шелесті зловити тебе і віддати в його руки, — Мошко брехав тепер усею силою пари, мов кінь галопує, зірвавшися з припону, бажав зовсім отуманити, ошоломити Юру. — І ще тим дурень, бо не знав, що я виграв справу в Косові не на те, аби тебе скривдити, а лиш, аби показати тобі, який ти дурний та нерозумний, заходячи з Мошком у процес. А мені ані твоєї хати, ані твого грунту не треба. Чуєш, Юро? Ось на тобі за твою головатицю: тут маєш той контракт, що ми зробили на твоє прогодування... не хочеш, як хочеш! А ось той рахунок моїх видатків, що я виложив на тебе,— бачиш, роздираю його перед твоїми очима! А ось того ошацування твойого грунту, що було читане в суді,— на. Все тобі дарую, щоб ти не казав, що Мошко одурив і обдер тебе. Не віриш? Думаєш, що я даю тобі якісь фальшиві папери? Ну, візьми їх, а завтра підемо до панотця, нехай він тобі прочитає та й скаже. Я при нім повторю те, що кажу тепер. При нім і спалимо ті папери, то, може, тоді повіриш, що Мошко не є твій ворог. Добре?

— Та... нехай і так буде. Але... Мошку!

— Що таке?

— Скажи, бійся бога, що се тобі сталося? Відки се в тебе... таке... взялося?

— То за отсю головатицю, Юро. За те, що ти приніс її мені сеї ночі. Розумієш?

— Ні, не розумію.

— Ну, то й не розумій. Я ж кажу, що ти старий дурень. А тепер іди спати.

— Та куди мені тепер іти? До Василя далеко, а я весь мокрий.

— Візьми собі мою суху бекешу та й джергу,— ось тут у комірці лежить, іди до стодоли та й зарийся в сіні. А мокре все тут поскидай. Там огрієшся.

І Мошко взяв зі стола лампу і пішов до сіней посвітити Юрі, поки сей переберется в сухе. А бачачи се, білий велетень, що поруч чорного стояв під хатою і був свідком цілої сцени, в сердечнім зворушенні щиро стиснув обі долоні свого чорного товариша. Та сей при дотику білих, світляних рук ангела підскочив високо обома ногами, зробив страшенну гримасу, що виражала нестерпний біль, і, вириваючи свої руки з дружнього стиску, шарпнувся взад усім тілом так напруго, що аж вивернув козла в повітрі і запоров рогами в шутер на подвір'ї.

— Дурню! — скрикнув він люто. — І якого дідька ти в сантименти впадаєш? І зараз стискатися лізеш! Ніби не знаєш, що мені твій дотик пече гірше пекольного огню!

Ангел усміхнувся.

— Ах, вибачай! Я й забув. Я лише хотів погратулювати тобі, що ти гарно виконав мій план.

Чорний. Твій план? Роззяво! Плаксо! Ти здібний видумати якийсь план! І гратулювати берешся, не тямлячи значіння того, що бачиш очима.

Білий. Та вже певно, що твойого диявольського значіння не тямлю. Мені й байдуже до нього.

Чорний. То-то й є! Ти своїми підсліпуватими очима бачиш тут лише побіду добра, ідиллю.

Білий. Може, бачу дещо й більше.

Чорний. Може! Говори-плети! Якби бачив, то, певно, не ліз би гратулювати мені. Не присвоював би собі мойого діла.

Білий. Я й не чиню сього. Я лише кажу, що ти гарно виконав той план рятунку обох сих душ, який я перед тим поклав на божих колінах.

Чорний. Рятунку! Га-га-га! Чудовий план! Щоб змінити постанову Юри, треба було збудити в його душі низький інстинкт захланності, жадобу зиску. Щоб наклонити Мошка до великодушності, треба було струсити до дна його душу жахом смерті. А результат? Мошко лишиться живий, в понятті Юри він буде ворожбитом, добрим чоловіком і добродієм. При помочі головатиці він піддобрить собі судію, так що той при обдукції буде дивитися крізь пальці на ріжні симптоми, завважені лікарем, і, сконстатувавши брак арсеніку, заспокоїться зовсім і оголосить Мошкову невинність. І життя в селі піде далі своєю чергою.

Білий. А все-таки Юра житиме з сином, і віддасть своє добро внучатам і ті будуть любити його. І, голосячи добре діло Мошкове, він уменшить у селі суму ненависті против жида. А Мошко не забуде тих хвиль, пережитих сеї ночі.

Чорний. І, думаєш, поправиться?

Білий. Називай се, як хочеш,— а все він буде поводитися, тямуючи сю хвилю.

Чорний. Овва! Під острахом! Силуване добро.

Білий. Господь ріжними дорогами тягне людей до добра. Одних страхом, других жадобою зиску, інших особистою амбіцією, ще інших подразненим самолюб’ям; лише невелика часть робить добро з чистої, високої любові до добра. Божа річ цінити, яке добро вартніше. Моя річ — допомагати по змозі, щоб сума добра між людьми все більшала та більшала.

Чорний. Еге ж, еге! Вийшов сівач на поле сіяти, та й сіяв, кидаючи насліпо одно зерно на стежку, друге в терня, третє в буйну пирійку, в надії, що хоч якась частина зійде, і виросте, й достигне, і дасть стосотні плоди. А я собі сію свій кукілець розумно, з гарним обрахуванням. Де не можу зовсім заглушити твоєї пшенички, там хоч запоганю її.

Білий. Що ж, роби, як знаєш і як мусиш! Поборемось!

Львів, д[ня] 9 цвітня 1903

———————————

* Де рубають дрова в лісі зимою — при рубці дров.

* Дараби — сплави.

* Третій, що радіє (лат.).— Ред.

* Бером називається в Гуцульщині велика з поруччями кладка, по якій можуть переходити не лише люди, а й коні.

* Тіла повішених закопують під шибеницею на тюремнім подвір’ї.

* Ровта — мабуть, з німецького die Rotten — купа народу, що йде в погоню за злочинцями.

* Іршений — хрещений; сей епітет надають гуцули залюбки не лише людям, але також своїм коням та воді.

* Головатиця — найбільша і найцінніша риба, що водиться в Черемоші. Вона належить до породи лососів (Salmo Hucho), доходить звиш до 1 метра довжини і визначається тим, що з усіх галицьких гірських рік живе лише в Черемоші. Крім Черемошу, вона живе ще в гірських ріках Штирії, Тіролю та Хорватії, що з Альп ідуть до Дунаю.

* Штрикати — в гуцульськім говорі — скакати.

* П’ятка — 5 гульденів; десятка — 10 гульденів.

* Дзьобня — гуцульська перетикана торба.

* Вліво зворот! Руш! (нім.).— Ред.

* Буковець — висока гора в с. Ясенові, через яку веде гірська дорога з Косова до Жаб’я.